

40

4-75

~~44056770.2~~

Кар: 3060

Д

81.2(карач) - А
НОТЧАЛАНЫ Ш. М.
БЛИМГЪОТЛАНЫ И. Ш.

Т30

Карачаево-Черкесская
областная
БИБЛИОТЕКА
ДЕПОРТАЦИИ

КЪАРАЧАЙ ТИЛДЕН МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Биринчи классда ана тилни
грамматикасына юретиуню методикасы

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1974

5

ЧОТЧАЛАНЫ Ш. М.
БЛИМГЪОТЛАНЫ И. Ш.

4С,
4-29
ДЕПУТАТЪ

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗАМПЛАР

КЪАРАЧАЙ ТИЛДЕН МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Биринчи классда ана тилни
грамматикасына юретиуню методикасы

Биринчи чыкыгъаны

Къарачай-Черкес Облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1974

4С (Корак)

кач! 3060

Къарачай-Черкесстан
Къарачай-Черкесстан
1992.11.07

1105677

СТАВРОПОЛЬСКАЯ
УНИВЕРСИТЕТСКАЯ
БИБЛИОТЕКА
ИМ. М. А. ШЕРШОВА

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѐлюю, 1974

Авторладан.

Бу китаб устазгъа, артыкъсыз да джангы башлагъан устазгъа, болушлукъгъа деген мурадда чыгъады. Қъарачай тилни эмда тил ёсдюрююню 1-чи классда дерслери къалай къуралыргъа керек болгъанлары кёрдююзюледи. Китаб, джангы программаланы излемлерине кёре, дерслени юлгюлю къуралыуларын кёрдюзюледи. Устаз берилген дерслени планларын тюрлендирирге, материалны къысхартыргъа, къошаргъа эркинди. Алая джылны ичинде программа бла берилген затны окъутуб бошаргъа амалсыз керекди.

Устаз кесини ишинде сохталаны кеси ишлерин энчи эте билирге, тил байлыкъларын ёсдюрюрге, алагъа фонетика, орфография джаны бла билим берирге борчлуду.

Қъарачай тилге эмда тил ёсдюрюуге джылда 70 сагъат бёлюнеди. Тёбен эсгерилген план юлгюге деб бериледи. Устаз, кесини классына кёре, планны башха тюрлю салыргъа эркинди. Планда тинтиу ишле бла сынау диктантлагъа орун бериледи. Диктантланы башха тюрлюлерин эмда джазыу ишлени устаз окъутхан заманда керекли джеринде кеси этеди. План къалай салынса да, программада болгъан темаланы окъутургъа керекди. Китабда эмда планда эсгертилген бир къауум термин устазгъа деб бериледи.

Сохталагъа билирге керекли джорукъла китабда айтыладыла.

Программагъа кёре, сагъатланы юлешиниулери.

№№	Темаланы атлары	Сагъатланы саны
1.	<p>Тауушла бла харифле Айтымны, сёзлени, тауушла бла харифлени юсюнден къайтарыу.</p>	2
2.	<p>Ачыкъ харифле бла тауушла. Ачыкъ харифле. Ачыкъ тауушла.</p>	2
3.	<p>Къысыкъ харифле бла тауушла.</p>	2
4.	<p>Бёлюмле.</p>	2
5.	<p>Сёзлени кёчюрюу. Сёзлени кёчюрюуюню юсюнден джорукъну ангылатыу. Къайтарыу ишле. Сынау диктант.</p>	1 2
6.	<p>Ачыкъ харифлени джюрютюлюулери бла джазылыулары. Э-е — тауушла бла харифле. ё — таууш бла хариф. ы — таууш бла хариф. ю — таууш бла хариф. я — таууш бла хариф. Къайтарыу ишле эмда сохталаны билimlerин тинтиу.</p>	1 1 1 1 1 1 1
7.	<p>Къысыкъ тауушла бла харифле. Къысыкъ тауушла бла харифле б—п. Къысыкъ тауушла бла харифле д—т. Къысыкъ тауушла бла харифле з—с. Къысыкъ тауушла бла харифле н—нг.</p>	1 1 1 1

№№	Темаланы атлары	Сагъатланы саны
	Къысыкъ тауушла бла харифле <i>дж—и</i> . Суратла бла ишлеу «Юйде». Сохталаны билимлерин тинтиу ишле.	1 2
8.	Къаты эмда джумушакъ белгиле <i>ъ—ь</i> .	1
9.	Басым. Басымны юсюнден джорукъну ангылату. Окъулгъанны бегитиу ишле. Сурат бла ишлеу «Къазла бла Мурат».	2 1
10.	Алфавит. Алфавит бла шагърей этну. Алфавитни юсюнден окъулгъанны бегитиу ишле. Тилни ёсдюрюу иш. «Хыйлачы къаргъа».	1 1
11.	Ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле. Ким? — деген соруугъа джууаб этген сёзле. Не? деген соруугъа джууаб этген сёзле. Окъулгъанны бегитиу. Сынау иш.	1 1 2
12.	Къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени юсюнден ангылату. Окъулгъанны бегитиу ишле. Тинтиу иш этдириу.	1 1
13.	Не этеди? деген соруугъа джууаб этген сёзле. Не этгенди? деген соруугъа джууаб этген сёзле.	1 1

№№	Темаланы атлары	Сагъатланы саны
	Не этерикди? деген соруугъа джууаб этген сёзле.	1
	Окьулгъанны бегитиу ишле этдириу. Сохталаны билимлерин сынагъан ишле этиу.	1 1
14.	Адамланы атларын, тукъумларын уллу хариф бла башлаб джазыу.	2
	Окьулгъанны бегитиу ишле. Тил ёсдюрюу иш. «Джаз».	1 1
15.	Хайуанлагъа, джаныуарлагъа аталгъан атлада уллу харифле.	2
16.	Шахарланы, сууланы, эллени атларын уллу хариф бла башлаб джазыу.	2
	Къаршчы магъана берген сёзле бла шагърей этиу. Къайтарыу ишле.	1
17.	Айтым.	
	Айтымдан хапар бериу. Айтымда сёзлени келишиулери (соруулагъа кёре).	1 1
	Соруучу, кёлтюртюочю айтымла.	2
	Къайтарыу ишле. Сынау диктант.	2
	Тил ёсдюрюу иш. «Джигит Умар».	1
18.	Джылны ичинде окьулгъанны къайтарыу.	
	Тауушла бла харифле.	1
	Бёломле. Сёзлени кёчюрюу.	1
	Алфавит. Басым.	1
	Ким? Не? Қъаллай? Неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзле.	1
	Не этеди? деген соруугъа джууаб этген сёзле.	1
	Айтымны юсюнден къайтарыу.	1

Айтымны, сёзлени, тауушла бла харифлени юсюнден окъулгъанны къайтарыу эмда тамамлау.

Биринчи дерс.

1. Сабийлени китаб бла шагърей этиу, аны юсюнден ушакъ:

— Бюгюн биз джангы китаб бла шагърей бол-лукъбуз. Китабны сизге ким джазгъанын, къаллай аты болгъанын къараб айтыгъыз (сабийлени джууаблары). Энди дерслени аты да алай боллукъду. Къарачай тил-ни дерслеринде сиз кеси тилигизде тюз сёлеширге, джа-заргъа, окъургъа юренниксиз. Ата джуртубузну эмда кесигиз суйген затланы юсюнден тилигизде джазарлай билим берликди китаб.

2. Китаб бла шагърей болуу.

Сабийле, китабланы кягъытларын аударуб, дже-нгил къараб чыгъадыла.

Устаз: «Сиз кёргенча, китабда кёб сурат барды. Ала сизге ишигизде болушурукъдула. Андан сора, китаб эки кесекден къуралгъанды. Экинчи кесегинден биз тюр-лю-тюрлю хапарла, джомакъла, таурухла окъурукъбуз. Китабланы джыртмай, кир этмей, ариу сакъларгъа керексиз».

1-чи ишни толтурургъа хазырлануу.

1. Устаз: «Сабийле, мени кёлюме бир зат келеди. Сиз аны къалай билирге боллукъсуз?» (Сабийле джу-уаб этедиле, ахырында, биз аны билир ючюн, сен аны эштдириб айтыргъа керексе, деген оюмгъа келедиле). Алай эсе, мен муратымы айтайым: «Джай игиди». Нени юсюнден келген эди мени кёлюме? (Джайны). Джайны юсюнден не келген эди кёлюме? (Джай игиди—деб.). Келигиз энди, эсибизге тюшюрейик: къаллай джорукъ-ланы билирге керекди айтымны тюз джазар ючюн?

— Айтымны биринчи сёзю уллу хариф бла джазы-лыб башланады. Ахырында точка салынады, — дейдиле сабийле.

2. Устаз къангада *Джай болду* деб джазады. Са-бийле къарайдыла. Устаз джазылгъанны сюртеди. Са-бийле айтымны джазадыла.

3. Устаз айтханнга кёре, сохтала китабларын алыб, 1-чи ишни табадыла. Анда «Джай» деген хапарчыкъны хар айтымын бир сохта окъуйду. Окъуб бошагъанлай сорады: ненча мурат айтылады былайда? Ол муратла-

ны биз къалай билебиз? деген соруугъа сабийле джу-
уаб бередице.

Энци иш.

Хапарчыкъда ненча мурат кѣргюзюледиди? Ол ненча
айтым боллукъду? Ол карточканы кѣргюз. Сабийле 6
цифрасы болгъан карточкаланы тутадыла. (Карточкала
цифралары бла конвертде хар сохтада турадыла. Керек
болса, ала аны бла хайырланадыла).

Китабха къараб джазыу.

Сабийле кюнню, сууланы юсюнден айтымланы айы-
рыб джазадыла.

2-чи ишни толтурургъа хазырланыу иш.

— Сиз джазгъан айтымла неден къуралгъандыла?
(Сѣзледен). Айтчыгъыз ол сѣзлени. (Сабийле бир къау-
умун айтадыла). Сиз айтхан сѣзле уа неден къурал-
гъандыла? (Тауушладан). Тауушланы джазмада къа-
лай белгилейбиз? (Харифле бла). Алай эсе, туушла
бла харифлени къалай билгенибизни жѣрейик.

Аууздан иш.

Къангагъа тѣрт сохта чыгъады. Ала *къаз, бабуш,*
харбыз, къоян деген сѣзлени кесилген харифледен къу-
раб джазадыла. Устаз ол сѣздеде ненча таууш, ненча
хариф болгъанын сорады. Сохтала карточкала бла кѣр-
гюзедиде. Андан сора, китабны тѣртюнчю бетинде кѣр-
гюзюлгенча, сохтала, харифлени араларын сызчыкъла
бла бѣле, тетрадлагъа джазадыла.

Юйге дерс бериу:

4-чю ишни толтурургъа.

Устазны ушагъы.

Устаз ишни къалай этиллигин сохталагъа ангылата-
ды. Алгъын ишни къалай этерин окъургъа керекди.
Аны ызындан ишни текстин окъургъа керекди. Ол зат
китабда эки тюрлю белгиленеди. (Устаз китабда ууакъ
эмда уллу шриффт бла джазылгъанны кѣргюзеди. Белги-
ленген сѣз не болгъанын ангылатады).

Ишни толтургъан заманда, хар айтымны башха
окъуб, аны сѣзлерин бѣлмеле бла джазаргъа керекди

ансы, сѣзню хар харифине сохта бир къараб джазаргъа болмайды. (Аууздан сохтала сѣзлени бѣлюмлеге юлеширге хазырлаучу класдан огъуна биледиле). Ишни толтургъандан сора сохтала къайтарыб текстни окъургъа керекдиле. Дерсни тамамлау.

Устаз: «Бюгюн биз окъугъанны юсюнден китабда къысха, таб айтылады. Къарачайча биз аллай айтылыугъа джорукъ дейбиз. Джорукъ китабда, къалгъан затладан айырылыб, белгиленеди. (Китабда кѣргюзюрге). Джорукъланы биз окъуб айта билирге керекбиз. Сѣз ючюн, сѣзлени, тауушланы, харифлени юсюнден китаблада бу джорукъну окъуб (кѣргюзеди), не ангылагъаныгъызыны айтыгъыз», деб буюрады устаз. Сохтала джууаб береди, терс затны бирден тюзетедиле.

Дерсни ахырында устаз:

— Бюгюн биз нени къайтардыкъ? Не джангы зат билдик? — деген соруулагъа джууаб алыб бошайды.

Бѣлюмле.

1. Бу дерсни 30-чу ишни аууздан толтуруу бла башларгъа боллукъду. Анда берилген сѣзлени устаз иги окъугъан сохталаны бирине окъутады, неда кеси окъуйду.

2. Устаз: Хар сѣз ненча кесекге бѣлюнеди? Хар сѣзде ненча ачыкъ хариф барды? деген сорууланы салады. (Сохтала карточкала бла кѣргюзедиле). Бу иште сѣзлени бѣлюмлеге бѣлюрге боллукъду, сѣзде ненча ачыкъ таууш болса, анча бѣлюм болады деген оюмгъа келтиреди устаз сохталаны. Бу затны бегитир ючюн, китабдан джорукъну окъутады, бир-эки юлгю айтдырады.

3. Устаз къангада: *тон, эт, ун, ит* деген сѣзлени джазады. Бу сѣзлени бѣлюмлеге къалай бѣллюксюз? деген сорууну береди. Ахырында сохтала: «Бу сѣзде бирер бѣлюм барды, аланы бѣлюрге болмайды» деген оюмгъа келедиле. Устаз ол сѣзлени къангадан сюртеди, сохтала тетрадлагъа джазадыла.

4. 31-чи ишни аууздан толтуруу (1-чи сорууун).

Экинчи сорууун тетрадлада этдирирге. Эки сохтаны къангагъа чакъырыб, *Сохтала, машина* деген сѣзлени кесилген харифледен къуратады устаз. Ол сѣзлени къалгъанла бѣлюмлеге бѣле джазадыла. 31-чи ишни

4-чю сорууун толтуруу. **Октябрятла** деб кимге айтабыз, аланы кьаллай халилери болургъа керекди, кьалай окьургъа керекдиле? **Октябрятла** деген сёзде ачыкъ харифлени, бёлюмлени айтыргъа (карточкала бла кёр-гюзедиле), тетрадлагъа джазаргъа.

Ишни ахырында устаз: «Сёзню ненча бёлюмю бол-гъанына кёре, бир, эки, юч, д. а. к. бёлюмлю сёзле деб айтабыз», — дейди.

5. 32-чи ишни толтуруу.

6. Юйге дерс (34-чю ишни берирге).

Къысыкъ тауушла бла харифле *б-п*

1. Юйге берилген ишлени тинтиу эмда окьулгъанны юсюнден кьайтаруу ишле.

2. 87-чи ишни толтуруу. Устаз *тоб, кьаб, саб, чёб* деб джазылгъан окьуу керекни тагъады. (Сёзлени ахырында *б* хариф белгилениб). Сохталаны бирине окьутады. Сиз сёзлени ахырларында *б* тауушну кьалай эштесиз? Сёзлени ахырларында *б* тауушну *п* тауушча эштебиз деген оюмгъа келишедиле. Энди ол сёзлени ахырларына бир ачыкъ харифни кьоша, сёзлени джазайыкъ. (Устаз биринчи сёзню джазыб кёргюзеди: *тоб-тобу*, кьалгъан юч сёзню сохтала кеслери джазадыла). Джангыдан ол сёзлени устаз сохталагъа окьутады. Энди биз *б* тауушну ачыкъ эштебиз деген оюмгъа келишедиле. Алай эсе, сёзню ахырында бу эки тауушдан кьайсыны джазаргъа керекди? Биз аны кьалай билдик? деген сорууланы салады. Китабдан аны юсюнден джорукьну окьутуб айтдырады. (Башында берилген соруулагъа джууабла алгъандан сора).

3. 88-чи ишни сохтала кеслери толтурадыла. Ол ишде не этериклерин бир сохта окьуб айтады. Сохтала биринчи эки айтымны джазадыла (класс кьарыулу эсе, айтымланы сапын ёсдюребиз).

4. Юретиу диктант.

Айшат кьобуб кетди. Мурат олтуруб турады.

5. 89-чу ишни толтуруу. (Ишде не этиллигин устаз айтады), бёлюмлени юсюнден эсге тюшюрюу. Бу ишдеп экинчи, ючюнчю айтымланы джазадыла. Ишни ахырында устаз: Бу ишде биз не затха юрендик? Ол бёлюмле кьаллай таууш бла бошаладыла? деген соруулагъа джууаб алады.

6. Юйге 91-чи иш бериледи, устаз ишни къалай этериклерин ангылатады.

7. Юйге берилген дерсни белгилеб бошагъандан сора, устазны заманы къалса, 90-чы ишни аууздан толтурадыла. Неда эки-юч сёзден къуралгъан айтымны устаз айтыб, сохтала тетрадлада джазадыла. Айтымны джазылыу джорукъларын къайтарадыла. (Бёлюмлени юсюнден, къалгъан дерследе, китабда керекли ишлени алыб, хайырланьргъа керекди.)

Къысыкъ тауушла бла харифле *н-нг*

Сохтала *н-нг* тауушла бла харифлеге окъугъан, джазгъан заманда аслам халат этедиле. Бу затны юсюнден биринчи классда алагъа грамматика джорукъланы юретирге къыйын тиеди. Ол себебден биз бу харифлени юретген дерследе, сохталаны эштиу эмда кёз бла кёрген сезимлерин ёсдюрюрге керекбиз. Къарачай тилни хар дерсинде эки харифден къуралгъан харифлеге эс бёлюрге керекди. Бу дерсни былай этерге боллукъду:

1. Юйге берилген ишни тинтиу.

2. Устазны ушагъы:

— Сабийле, эсибизге тюшюрейик. Бизни тилде эки харифден къуралыб бир тауушну неда бир харифни кёрюзген къаллай харифлени билесиз? (Сохтала *къ, гъ, нг, дж* харифлени кассада алыб кёрюзедиле).

Энди *н-нг* тауушла бла харифлени юсюнден окъуюкъ.

3. Устаз къангада сёзлени былай джазады:

ун
он

кюн
джюн

неда ол сёзле бла плакатны тагъады (104-чю иш). Сёзлени сохталагъа окъутуб, ахырларында *н* тауушну ачыкъ, кесгин эштгенлерин айтдырады.

Бояулу мел бла *-нга, -нге* бёлюмлени сёзлеге къошады, неда плакатны анга кёре хазырлаб окъутады.

ун-нга
он-нга
джюн-нге
кюн-нге

уннга
оннга
джюннге
кюннге.

Энди, къайсы тауушну къалай эштесиз, ол алай не кёзюуде эштилирге боллукъду? Джазгъан а къалай этдик? деген сорууланы береди. Энди биз н тауушну да нг тауушча эштебиз. Ол алай, н харифге бошалгъан сёзлеге нг бла башланнпан бёлюмлени кёшсакъ, болады. Джазгъан а н, нг этдик деген оюмга келишедиле. (Сохтала айталмасала устаз болушады.) Ол сёзлени сохтала тетрадарына джазадыла; -нга, -нге бёлюмлени тюблерин сызадыла.

4. Устаз сохталагъа кесилген харифледен *меннге сеннге* деген сёзлени къуратады. Аланы къалай, нек джазылгъанларын айтдырады. Тауушлапы, харифлени, бёлюмлени юсюнден къайтарыу иш этдиреди. (Сохтала цифралары болгъан карточкала бла кёрюзедиле).

5. Аууздан ол сёзле бла эки айтым къуратады. *Хасан меннге келди. Сеннге китабны бердим*). Ол айтымланы бирем-бирем устаз къангагъа джазады. *Меннге, сеннге* деген сёзлени къалай джазылгъанларын эсде тутарыкъларын чертеди. Устаз джазылгъан айтымланы сюртеди неда джабады, сохтала джазадыла. (Кёрюу диктант.)

6. Китабха къараб джазыу. (Къараб джазыуну юсюнден эсге тюшюрюу.) Китабдан 105-чи ишни аллындан юч айтымны джазаргъа.

7. Юретиу диктант.

Оруннга, тоннга, соханнга, келинге.

8. Сохталаны сезимлерин ёсдюрюу.

«Билчи, бу неди?» деген джомакъ.

9. Юйге дерс: 108-чи ишни толтурургъа.

Эсгертиу: Экинчи дерсде, 106—107 ишлени хайырландыра, эки нг бир джерге тюшгенин ангылатабыз. Класс къарыулу эсе, бу эки дерсин бирикдириб, башха план салыргъа боллукъду.

Алфавит

Алфавитни окъууда баш мурат—сохтала, харифлени тюз айта, джашауда алфавитни хайырын билирча этиудю. Аны бла бирге тамада класслада джюрютюллюк сёзлюкlege хазырлауду.

Алфавит бла шагърей этиу.

1. Къараб джазыуну юсюнден джорукъну къайтарыу. Устаз къангада былай джазады:

а) Окъу да кеси кесинге айтымны айт.

б) Сёзлени бирем-бирем окъу да бёлюмле бла джаз.

в) Бошасанг, джазгъанынгы бёлюмле бла окъуй, тинт.

(Сабийле окъуйдула, къараб джазыуну джорукълары эслерине тюшюредице.).

2. Устаз къангада *Октябрятла ишни сюедице* деген айтымны джазады. Сохтала тетрада джазадыла, джазгъанлары тинтиб кёредиле.

3. Устаз быллай соруула береди, соруулагъа джуабла алады:

а) Биз джазгъан айтым неден къуралгъанды?

б) Айтымда ненча сёз барды?

в) Окъугъан заманда сёзле неден къураладыла?

г) Джазгъан заманда уа?

4. Устаз сохталагъа 127-чи ишни — китабда «Къарачай алфавит» деген бетни—ачдырады. «Бютеу къарачай тилде болгъан харифле ма былайда джазылгъандыла, аланы санаб айтыгъыз», — деб буюрады.

Устаз: «Тюз айтасыз, къарачай тилде 38 хариф барды. Ол харифлени бир-бири ызындан бир джорукъ бла салабыз. Сёз ючюн: а хариф биринчи джазылгъанды, я хариф алфавитни ахырында салыннганды, анга кёре хар харифни алфавитде орну барды. Харифлени алай салынуларына алфавит дейдиле. Энди харифлени атлары бла эмда орунлары бла шагърей болайыкъ». (Алфавитни устаз кеси кесгин окъуйду).

5. Устаз сохталагъа къошакъ соруула береди, алагъа быллай джуабла алырча:

а) Харифлени биз джазабыз, кёребиз.

б) Харифле ачыкъла бла къысыкъла боладыла.

в) Бир къауум хариф эки харифден къуралады (кэ, гэ, дж, нг).

г) Бир къауум харифни тауушу болмайды (э, в).

6. 128-чи ишни толтуруу, алфавитни юсюнден окъулгъанны тамамлау.

7. Устаз: «Харифлени бир-бири ызындан бир белгили джорукъ бла нек салабыз, аны не хайыры барды?» — деб сорады. (Сохтала толу айталмазгъа болурла). Ол заманда, устаз класс журналны, абадан классланы сохталарыны сёзлюклерин, къарачай-малкъар тилни сёзлюк китабын, неда орус тилде сёзлюкню кёргюзеди, къысха ушакъ этеди. Бу затланы юсю бла джашауда алфавитни амалсыз билирге керек болгъанын чертеди.

8. Устаз къангада: *от, бал, чабакъ, сагъат, китаб*
Устаз, къайсы сёз алгъа джазылады алфавитни джоругъу бла бу сёзледен? — деб сорады.

<i>джол</i>	<i>огъесе</i>	<i>топракъ</i>	
<i>сенек</i>	<i>огъесе</i>	<i>ун</i>	
<i>къол</i>	<i>огъесе</i>	<i>буз</i>	д. а. к.

(Сохтала алфавитни азбар билмегенлери себебли, биринчи дерсде китабладагъы алфавит бла хайырландыла).

8. Устаз къангада: *от, бал, чабакъ, сагъат, китаб*
деген сёзлени джазады. Сохтала алфавит джорукъ бла ол сёзлени тетрадлагъа джазадыла, неда 129-чу ишни толтурадыла.

10. Юйге иш. Алфавитни азбар билирге. *Сюедиле*
деген сёзню къалай джазылгъанын унутмазгъа.

Ким? Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле
(затланы атлары).

Биринчи дерс.

Бу дерсни окъурну аллында, устаз сохтала бла сёзлени къауумлагъа юлешиниулерины юсюнден иш этеди. Эм алгъа сохтала зат деб неге айтылгъанын билирге керекдиле. Андан сора устаз, грамматика соруулагъа кёре, (Ким? не? къаллай? неллай? не этеди?) сёзлени къауумлагъа юлешиниулерин ангылатады. Алай болмаса, затланы атлары кёргюзген сёзлени сохтала къыйналыб табадыла. Сёз ючюн: «Сохтала школгъа келдиле деген айтымда затны атына къуру сохтала деген сёзню санайдыла, школгъа деген сёзню уа санамай-

дыла, нек десенг, ол къ айры? деген соруугъа джууаб этеди.

1. 134-чю иште берилген суратны юсюнден аууздан иш этиу: айтымчыкъла къуратыб айтдыруу, алада ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлени табдыруу.

2. 134-чю ишни окъутуу, анда затланы атларын кёргюзген сёзлени табдыруу, белгиленген сёзлени уа къаллай соруугъа джууаб бергенлерин айтдыруу.

3. 134-чю ишден ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлери болгъан айтымланы айырыб тетрадлагъа джазаргъа, ол сёзлени белгилерге.

4. Устазны джыйышдыргъан ушагъы.

Былайда устаз къарачай тилде адамлагъа аталгъан эмда адамланы кёргюзген сёзлеге ким? деген соруу салынады деб, сохталаны кеслерине джорукъ чыгъартыб айтдырады. Андан сора, бу затны бегитир ючюн, китабдан джорукъну окъутады.

5. Окъулгъанны бегитиу ишле. (Айырыу диктант).

а) Бу сёзледен ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлени айырыб джазаргъа:

алма

акка

эгечим

терезе

туз

амма

б) Ол сёзлени къалай джазылгъанларын эсге тюшюрюрге.

6. Окъулгъанны къайтарыу (эштиу диктант).

а) Сюрме агъач устагъа керекди.

б) Алий, къозуланы сюрме.

7. Сюрме деген сёзде басымны салыргъа. Айтымлада кёчюрюрге болмагъан сёзлени тюблерине сыз таргаргъа.

8. „Дерсни ким иги биледи?“ деген оюнну ойнау.

Классда сохтала эки къауумгъа юлешинедиле. Сохталагъа адамланы усталыкъларын, ишлерин кёргюзген, ким? деген соруугъа джууаб этген сёзле табыб айтыргъа деб буюрулады. Сёз ючюн: биринчи къауумда бир сохта „къойчу“, экинчи къауумда сохта „шофёр“ деб айтадыла (къалгъанла да былача). Эм кёб сёз айтхан къауум хорлайды. (Бир сёзню къайтарыб айтыргъа болмайды).

9. Юйге иш. 135-чи ишни толтурургъа. Бу ишни юйге берирни аллында устаз, берилген соруулагъа кёре, аууздан айтымла къуратыб айтдырады. Сохтала ишни къалай толтурлукъларын ангылатады.

Ким? Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле.
(Затланы атлары).

Экинчи дерс.

1. Юйге берилген ишлени тинтиу.

2. Соруулагъа джууабла табыу.

Устаз (айырыб) соруула береди, сохтала уа тетрадларында джууабларын окъуйдула.

Ашарыкъны ким этеди?

Ауругъанланы ким багъады?

Сабийлени ким окъутады?

3. Сохтала кеслери этген иш.

Бу сёзлеге ким? деген соруугъа джууаб этген, керекли сёзлени къошуб джаз:

*окъуйду, джазады ...
олтурады, къобады...
джырлайды, тепсейди...*

4. Сёзле бла ишлеу.

'36-чы иш. Суратха къараб затланы атларын айтдырыргъа. Окъуу керекле бла оюнчакъланы башха айтдырыргъа. Юлгюде кёргюзюлгенча джазаргъа. (Класс эки къауумгъа юлешиниб, бир къаууму окъуу кереклени, бирси къаууму оюнчакъланы джазады). Ишни ахырында устаз: Окъуу керекле бла оюнчакъланы атларын кёргюзген сёзлеге къаллай соруу салдыкъ? —деб сорады. Джууаб алады.

5. 137-чи ишни толтуруу. Бу ишни да 136-чы ишни толтургъаныбызча этебиз. Ахырында устаз: „Юй хайуанла бла кийик джануарланы атларын кёргюзген сёзлеге уа къаллай соруу салдыкъ?“ —деб сорады. Биз аллай сёзлеге не? деген соруу салдыкъ деген джууабны алады.

6. Устазны джыйышдырыу ушагъы:

„Алай эсе, эсибизге тюшюрейик: ким? деген со-

рууну къачан салабыз, не? деген сорууну уа“?—деб сорады. Керекли джууабланы сохталадан алады. Ай-тылгъанны тамамлар ючюн, китабдан джорукъну окъу-тады.

7. Окъулгъанны бегитиу иш.

„Ким кѣб биледи?“—деген оюнну ойнау.

Класс эки къауумгъа юлешиниб, не? деген соруу-гъа джууаб этген сѣзледен къайсы къаууму кѣб ай-талса деб эришедиле. Эм артда кѣб сѣзню айтхан къау-ум озады. (Оюн баргъан кѣзюуде хар къауумдан, сохталагъа кѣзюу-кѣзюу сорулады). Оюнда бу затла-ны юсюнден айтдырыгъа боллукъду: юй къанатлыла, агъач керекле, кийик къанатлыла, юс кийимле, аша-рыкъла, кѣгетле, д. а. к.

8. Юйге дерс. 138-чи ишни толтурургъа.

Бу дерсни устаз классны эки къауумгъа юлешиб береди. Сѣз ючюн, парталаны онг джанында олтургъан сохтала ким? сол джанында олтургъан сохтала уа не? деген соруулагъа джууаб этген сѣзлени тексни ичинден айырыб джазарча. Келир дерсде уа хар ким тетрадын нѣгери бла ауушдурады, бир-бирини ишин тинтеди. Халат табса, къолун тутуб, устазгъа айтады. Алай бла къайсы къаууму озгъаны ачыкъланады.

Къ а л л а й? Н е л л а й? деген соруулагъа джууаб этген сѣзле (затланы сыфатлары).

Бу теманы окъууда баш магъана затланы сыфатла-рын кѣргюзген сѣзлени таба билирге, аллай сѣзлеге соруу салыргъа юретиудю. Аны бла бирге, сохтала затны сыфатына кѣре, кесин билирге, къаршчы магъа-наны кѣргюзген сѣзлени таба билирге керекдиле. Был-лай ишле сохталаны тил байлыкъларын ѳсдюрюрге болушадыла. Затланы сыфатларын кѣргюзген сѣзлени юсюнден джорукъну айтмайбыз, не сохталагъа айтдыр-майбыз. „Затланы сыфатлары“ деген термин устазгъа деб бериледи.

Биринчи дерс.

1. Юйге берилген ишни тинтиу.

2. Сѣзле бла ишлеу.

145-чи ишни биринчи соруун толтуруу. (Устаз ки-

табда суратдан башха затны кѣргюзюрге неда классха бир-эки зат келтириб, ала бла хайырланьргъа бол-лукъду). Сохтала затланы тюрсюнлерин кѣргюзген сѣз-лени, устаз берген соруулагъа кѣре, айтадыла.

3. 145-чи ишни экинчи сорууун толтуруу. (Китабха къараб джазадыла) Ишни толтургъандан сора, устаз джазылгъан айтымлада не? деген соруугъа джууаб этген сѣзлени табдырады. (*Юй, терек, кѣл*). Экинчи, ол затла къаллайла болгъанларын кѣргюзген сѣзле-ни тетрадладан окъутады.

4. Окъулгъанны джыйышдыруу ишле.

а) Устаз, сабийлеге (*тобну, китабны, лента-ны*, д. а. к.) бир-эки затны кѣргюзюб, аланы сыфат-ларын кѣргюзген сѣзлени табдырыб айтдырады.

Сѣз ючюн:

— Сабийле, тоб къаллайды?—деб сорады.

— Тоб къызылды, тѣгерекди, дженгилди,—деб сох-тала айтадыла.

б) 146-чы ишни толтуруу. (Сохтала айырыб кес-лери эки суратны юсюнден джазадыла).

5. Окъулгъанны бегитиу ишле.

Устаз бу сѣзлени окъуйду: *Пионер, татлы, ишчи, джашил, колхоз, мийик*. Сохтала айтылгъан сѣзледен къаллай? деген соруугъа джууаб этген сѣзлени айы-рыб джазадыла. Ахырында бир сохта ишин окъуйду. „Мийик“ деген сѣзню къалай джазгъанларын айтадыла.

6. Сохтала кеслери этген иш.

Ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сѣзле-ге къаллайды? деген соруугъа джууаб этген сѣзле-табыб джазаргъа. (Тексни устаз къангада джазады).

1-чи вариант:

не? къаллайды?

Шекер

Терек

Байракъ

Быхы

2-чи вариант:

ким? къаллайды?

Джашчыкъ

Къойчу

Халимат

Темирчи

Экинчи вариантха керекли сѣзле: *устады, уллуду, кирсиздй, джигерди*.

Иш бошалгъандан сора, хар сохта тетрадын нѳгери бла ауушдурады, тинтиу иш этедиле.

7. Юйге дерс, 147-чи ишни толтурургъа.

Не этеди? деген соруугъа джууаб этген сѳзле.

(Затланы ишлери).

Бу теманы окъууда сохтала не этеди? не этгенди? не этерикди? деген соруулагъа джууаб этген сѳзлени таба билирге, аллай сѳзле бла айтымла кбурай билирге керекдиле. Бирлик эмда кѳблук санда. (Заманланы, санланы юсюнден сохталагъа айтылмайды).

Биринчи дерс.

Не этеди? деген соруугъа джууаб этген сѳзле.

1. Юйге берилген ишге кбурау. (Устаз юйге берилген ишни юсюнден керекли затны этеди).

2. Сѳзле бла ишлеу.

Ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сѳзлени табыб джазыгъыз. (Устаз сорууланы аууздан айтады).

Чабады, юреди (не?) ...

Окбуйду, джазады (ким?) ...

Отлайды, макбурады (не?) ...

Сохтала *ит, адам, кбуой* деб джазадыла.

3. Фонетика джаны бла бу сѳзлени сюзерге: *сюртеди, кийинеди, ойнайды*. (Устаз сѳзлени кбангада джазады, неда плакат тагъады).

4. Джангы дерсни юретиу.

155-чи ишде суратланы хайырландырыргъа, неда башха сурат табаргъа керекди. Иш суратланы айырудан башланады. Сѳз ючюн: Суратда кимни кѳресиз? Анга ат атайыкбу. Ол не этеди?

Сохтала: *Фатима кийинеди* деб айтыргъа керекдиле. Кбуалгъан суратланы да бу халда айырабыз. Экинчи, биринчи суратны юсюнден кбууралгъан айтымны устаз кбангада джазады. „Айтымны кбуалай джазылгъаныны юсюнден не билебиз?“ — деб сорады устаз. Сохтала айтадыла, джазылгъан айтымны сохтала тетрадлада джазадыла. Кбуалгъан суратланы юсюнден сох-

тала, 3-4 айтым къураб, джазадыла. (155-чи ишни экинчи сорууунда сёзлени хайырландыра). Ишни ахырында не этеди? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тетрадладан окъуйдула.

5. Окъулгъанны бегитиу иш.

156-чы ишни толтуруу.

Сабийле, эки къауумгъа юлешиниб, биринчи къаууму ишни аллында тёрт сёзге, экинчи къаууму къалгъан сёзлеге керекли сёзлени къоша, ишни джазадыла. Ишни этиб бошагъандан сора тийтиу иш этедиле.

6) Сохтала кеслери этген иш. (Къурашдырыу диктант).

Бу сёзледен эки айтым къураб джазаргъа. (Сёзлени устаз къангада джазады).

Умар, Айшат, дерсин, келеди, окъуйду, школдан.

7. Оюн: „Джёнгеринге оздурма“.

Устаз эки сохтаны чыгъарады. Аланы бири ким? не? деген соруулагъа, бири уа не этеди? деген соруугъа джууаб этген сёзлени табыб айтадыла.

8. Юйге дерс.

157-чи ишни толтурургъа. (Толкъун неда тюз сыз бла къалай белгилериклерини юсюнден устаз сохталагъа айтады).

Адамланы атларын, тукъумларын уллу хариф бла башлаб джазыу.

Биринчи дерс.

1. 167-чи ишни толтуруу.

а) Устаз классда джашчыкъланы атларын айтдырады (2—3 атны).

б) устаз классда къызчыкъланы атларын айтдырады (2—3 атны).

2. 167-чи иште берилген адам атланы къаллай хариф бла башланыб джазылгъанларына эс бёлдюреди.

Устаз кесини ушагъында сохталаны, адамланы атлары уллу хариф бла башланыб джззылады деген оюмгъа келтиреди. Андан сора, 167-чи ишни 3-чю сорууун тетрадлада толтуртады.

3. 169-чу ишни толтуруу.

Бу ишни толтурууда мурат—сохталаны, адамланы тукъумлары да улуу хариф бла башланыб джазылады деген оюмга келтириудю.

Аны этер ючюн:

а) Ишни окъутуу.

б) Адам атланы табыу.

в) Адамланы тукъумларын табыу.

г) Адамланы атлары, тукъумлары къаллай хариф бла башланыб джазылгъанларын сынау.

д) Иште эсгерилген адамланы атларын, тукъумларын юлгюдеча джаздырыу.

4. Устазны джыйышдырыу ушагъы:

а) Биз адамланы атлары, тукъумлары къалай джазылгъанларыны юсюнден не билдик? деген сорууга джууаб алыу.

б) Китадан джорукъну окъутуу, аны айтдырыу.

в) Джорукъну бегитир ючюн берилген юлгюню джаздырыу.

(Бостанланы Умар, Семенланы Файруз)

5. Окъулгъанны бегитиу ишле.

Точкаланы орунларына сабийлени атларын салыргъа, сёздеде керекли харифлени сала джазаргъа. (Устаз къангада джазады).

... окт...брёнокду.

... пион...рди.

6. Айырыу диктантны аууздан джаздырыу.

Лиза бизни бачхагъа элтди. Рашид бла Науруз тахтаны къаздыла. Хасан суу келтирди. Зухра тахтаны тюзетди. Балбу урлукъ салды.

а) Устаз текстни окъуйду, сабийле уа къысчыкъла бла джашчыкъланы атларын айтадыла.

б) Устаз къангада *Лиза, Хасан, Зухра* деб джазады, юч сохтаны чакъырыб басымланы салдырады.

7. Сохтала кеслери этген иш.

168-чи ишни толтурургъа. Ишни этиб бошагъандан сора, айырыб тинтиу иш этерге. (1—2 сохта къайсы сёзлени тюблерине сыз тартханларын текстден окъуйдула. Алай нек джазылгъанын айтадыла.)

8. Устаз сохталагъа тетрадланы тышында тукъумлары, атлары къалай джазылгъанына къаратады.

9. Юйге дерс.

170-чи ишни толтурургъа. Кесинги тукъумунгу, атынгы джаза билирге.

Айтым, байламлы тил.

Белгилисича, айтымны юсюнден иш, хазырлаучу классда башланыб, биринчи классда окъуу джылны аягына дери окъулунуб келеди. Ол заманны ичинде сохтала айтымны юсюнден талай затны биледиле. Окъуу джылны ахырында дерсле уа сабийлени айтымны юсюнден билимлерин ёсдюрюрге эмда бегитирге деб бериледиле. Бу теманы окъууда сохтала, айтым кимни неда нени юсюнден болса да бир муратны билдиреди, деб ангыларгъа керекдиле. Къысхача айтыргъа, сохталаны аууз эмда джазыу тиллерин ёсдюрюуде, айтымны юсюнден билим биринчи орунну алады. Айтымны къурай билгенден сора, талай айтымдан хапар къуратыргъа болады. Ол себебден байламлы тилни ёсдюрюуде, устаз айтымны юсюнден дерслерине кереклисича хазырланыб ишлесе, сохтала терен билим аллыкъларына сёз джокъду.

Айтым.

Биринчи дерс.

195-чи ишни толтуруу.

Бу иште берилген сёзлени бир сохта окъуйду (195-чи иш, 1-чи соруу). Устаз сохталагъа: „Сиз окъугъан сёзде кимни, нени юсюнден не айтылады?“—деб сорарды.

— Биз окъугъан сёзде кишини юсюнден джукъ айтылмайды,—деб сохтала джууаб этедиле. Экинчи, устаз 195-чи ишни 2-чи сорууундан берилген юч айтымны сохталагъа окъутады.

Устаз:

— Биринчи тизгинде сёзледен не ангыладыгъыз?

Сохтала:

— Джылы болгъанын ангыладыкъ. (Экинчи бла ючюнчю тизгинлени да бу халда айырабыз).

Устаз:

— Аллында, сёзлени окъугъаныкъда, биз кимни, нени юсюнден не айтылгъанын ангыламагъан эдик. Энди ол сёзлени къалай этгенике ангылашынды мурат?

Сохтала:

— Биз ол сёзлени джарашдырыб айтханыкъда (джазгъаныкъда)

Устаз:

— Биз ол сёзлени къалай джарашдырыкъ? Сёз ючюн, былай джарашдырыгъа боламыды: „Джылы акъ“, „Школну чакъдыла“?

Сохтала:

— Огъай, болмайды. Сёзле магъаналарына кёре джарашыргъа керекдиле. (Сохтала айталмасала, устаз болушады).

2. Устазны тамамлау ушагъы:

— Тюз айтасыз, биз, бир муратны ангылар ючюн, сёзлени бир-бири бла, магъаналарына кёре, джарашдырыб айтабыз. Биз бусагъатда окъугъан сёзле айтымла къурайдыла. Аланы биз тетрадлагъа джазайыкъ. (Сохтала китабха къараб джазадыла).

3. Айтымда сёзлени санларын ангылатуу.

196-чи ишни аууздан толтурабыз. Устаз ишни биринчи столбигин окъутады, ненча айтым болгъанын айтдырады. Сохтала хар айтымда ненча сёз болгъанын санаб айтадыла. Алай бла устаз сохталаны айтымда талай сёз болургъа боллукъду деген оюмгъа келтиреди.

4. Устазны джыйышдыруу ушагъы:

— Биз айтымны юсюнден не билдик?

— Айтым бир муратны танытады (билдиреди). Айтым сёзледен къуралады,—деб сохтала айтыргъа керекдиле. Экинчи, устаз китабдан джорукъну окъутады. Ол джорукъну унутмазгъа керек болгъанын айтады. Сохталаны терс айтхан затларын тюзетеди.

5. Окъулгъанны бегитиу ишле:

а). 196-чи ишден „Алий келеди“ деген айтымны устаз къангагъа джазады. Бу соруулагъа джууабла алады:

— Кимни юсюнден айтылады бу айтымда? (Алийни.)

— Алийни юсюнден не айтылады? (Келеди).

б) Аууздан айтымла къуратыб айтдыруу.

Устаз къангада *къойчу, ит, тюлкю* дегенча 3—4 сёз джазады.

— Экинчи, къойчуну юсюнден не айтыргъа бол-
лукъду?—деб сорады. Сохтала джазылгъан сёзлеге
айтымла къураб айтадыла.

в) Айтымлагъа керекли сёзлени сала, толтуруб
джазыу.

Кимни, нени юсюнден айтылынган сёзлени табыб,
айтымланы толтуруб джазыгъыз.

... терекде битеди.

... фермада ишлейди.

... чычханланы тутады.

г) Ауазгъа кёре, текстде айтымланы айыра би-
лиу.

Устаз саулай текстни окъуйду, сохтала ненча айтым
болгъанын санаб айтадыла. Хар айтымда не айтылады?
деген соруугъа джууаб алады.

Исси кюн болду. Казбек кёлге барды. Ол кёлде
джууунады.

6. Юйге дерс.

197-чи ишни толтурургъа. (Ишни къалай толтурур-
гъа керек болгъанын устаз ангылатады).

Айтымны баш членлеринден хапар бериу.

Экинчи дерс.

Бу дерсде мурат айтымда кимни, нени юсюнден не
айтылгъанын (башчы бла хапарчыны) ангылатууду.
Айтымны баш членлери—башчы, хапарчы—устазгъа деб
бериледиле. Ол затланы юсюнден сохталагъа айтыл-
майды. Алая сохтала, магъанасына кёре, айтымда
кимни, нени юсюнден не айтылгъанын кёргюзген сёз-
лени айтымны къалгъан сёзлеринден айыра билирге
керекдиле.

Дерсни барыуу:

1. Юйге берилген дерсни тинтиу. (197-чи иш).

Сохталагъа ишден бир-эки айтымны айырыб окъу-табыз. Айтымланы биринчи сёзлери къаллай хариф бла башланыб джазылгъанларын айтдырабыз.

2. Сохтала кеслери этген иш.

1-чи вариант. Берилген сёзледен эки айтым къураб джазыгъыз. (Сёзлени устаз къангада джазады).

Наныкъ, Файруз, чегет, джыяды.

Кёл, Билял, тутады, чабакъ.

2-чи вариант. Берилген суратлагъа бирер айтым къураб джазыгъыз. (202-чи иш.) Устаз, башха сурат табыб, бу вариантны этген сохталагъа берсе да, бол-лукъду. Биринчи вариантны классда къарыусузуракъ окъугъан, экинчи вариантны уа къарыулуракъ окъу-гъан сохтала толтурадыла.

Иш бошалгъандан сора, устаз сохталагъа джазгъан айтымларын окъутдурады. Айтымлада кимни, нени юсюнден не айтылыннганын, устазны соруууна кёре, сохтала айтадыла.

3. Устазны джыйышдырыу ушагъы.

Иш суратдан башланады. (202-чи иш).

Устаз:

— Былайда кимни суратын кёресиз? (*Джашчыкъны*).

— Ол не этеди? (*Окъуйду*).

— Бу суратха айтым къураб айтайыкъ. (*Устаз сохталагъа ол суратны юсюнден къураб джазгъан айтымларын окъутады*).

— Джашчыкъны юсюнден эм къысха айтым къураб айтыгъыз.

Джууаб:

— Джашчыкъ окъуйду.

Устаз:

Айтымда кимни юсюнден айтылады? (*Джашчыкъны*).

Джашчыкъны юсюнден не айтылады? (*Окъуйду*).

Айтым кѳуру эки сѳзден кѳуралыб кѳалмайды. Сѳз ючюн, ол айтымны былай айтыргѳа да боллукъ эди: „Джашчыкъ аламант китабны окѳуйду“. Алая айтымда ненча сѳз болса да, кимни юсюнден не айтылгѳанын кѳргюзген сѳзле боладыла. Биз айтымда аллай сѳзлени таба билирге керекбиз.

4. Окѳулгѳанны бегитиу.

Устаз кѳангада бу айтымланы джазады неда плакат тагѳады.

Берилген айтымланы окѳутады. Хар айтымда кимни, нени юсюнден не айтылыннганын кѳргюзген сѳзлени сохталагѳа табдырыб айтдырады.

Соня саууг джуаады. Хасан суу келтиреди. Биз анабызгѳа болушабыз.

Диктантны джазгѳан заманда бу ишлени этерге боллукѳду:

а) Кѳыйын сѳзлени джазылыуларын эсгертиу. (*Джангур, сабийле, юйде, гинджи, солуйду*).

б) Адам атлада уллу харифлени юсюнден кѳайтарыу иш. (*Мусса, Зоя*).

в) Экили кѳысыкъ харифли сѳзлеге кѳайтарыу иш. (*Мусса, амма*).

г) Айтымны башлаб джазыу, ахырында точка салыу, ахырында ауазны тюшюруб окѳуу.

д) Айтымда кимни, нени юсюнден не айтылгѳанын кѳргюзген сѳзлени белгилеу, д. а. к. ишлени.

Кѳаты джангур джауады. Сабийле юйде олтурадыла. Мусса сурат салады. Амма олтуруб солуйду. Зоя гинджисин бѳлейди.

Устаз, кѳангада джазылгѳан айтымланы сюртмей, джабыб кѳояргѳа бо ллукѳду. Алай этсек, сохтала джазыб бошагѳандан сора, джабылгѳанны ачыб, этилген ишни сюзерге таб болады.

6. Юйге дерс бериу.

198-чи иш. „Тюлкую“.

Тил ѳсдюрююню юсюнден ишле.

Тил ѳсдюрююде, сабийлени сѳз байлыкѳларын толтурууда сурат бла ишлеуню уллу магѳанасы барды. Сурат сохталаны сейирсиндирирча, юретирча, аланы не джаны бла да ангыларын ѳсдюрюрча болургѳа тый-

ыншылды. Магъана джаны бла сурат биринчи классны сохталары ангыларча болургъа керекди. Ол себебден, устаз суратны анга кёре айырса, иги боллукъду. Тил ёсдюрююню юсюнден китабда берилген суратладан эсе, устаз башха суратла (суратла уа хар школда бардыла) табыб, ала бла хайырланса игиди. Устаз уллуракъ суратны сохталаны алларында тагъыб ишлесе, сабийлени эслери башха джерге бёлюнмейди, классда мизам бузулмайды, сабийле дерсни иги ангылайдыла. Сурат бла ишлеуде, устаз бу затланы этдирирге боллукъду:

1. Суратда кёрюннген затланы атларын айтдыруу.
 2. Суратда кёрюннген затланы тюрсюнлерин, ишлерин, дагъыда башха тюрлю ышанларын айтдыруу, джазыу ишле этерге юретиу.
 3. Суратланы болушлукълары бла аууздан хапар кёуратыу, хапар джаздыруу.
 4. Суратланы болушлукълары бла окъулгъан темаланы бегитиу, къайтарыу ишле этдириу, д. а. к. ишле.
- Сурат бла ишлеуню дерслерини бир-эки тюрлюсюне къарайыкъ.

Сурат бла ишлеу дерс. Биринчи вариант.

Дерсни темасы: „Къыш“.

Дерсни мураты: 1. Не этеди? деген соруугъа джууаб этген сёзлеге не? деген соруугъа джууаб этген сёзлени табаргъа юретиу. 2. Эки сёзден кёуралгъан айтымны кёураб джазыу. 3. Сабийлени къышны юсюнден сёз байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле:

1. Къышны юсюнден сурат.
2. Ишни кылай этиллигини юсюнден джазылыб, къангада юлгю.

Не?

... .
... .
... .
... .
... .
... .
... .

Не этеди?

*тиеди
агъарады
урады
чыкъырдайды
бузлайды
къалтыратады
агъады*

Керекли сёзле: *Къар ... Джел ... Кюн ... Суу ...
Кърау ... Буз ... Сууукъ ...*

Сурат эмда джазылгъан юлгю къагъыт бла джабыладыла.

Дерсни барыуу.

1. Устаз суратны ачады, сабийле къарайдыла, сынайдыла.

2. Ушакъ:

— Былайда нени суратын кёресиз? (Биз кышны юсюнден суратны кёребиз).

— Сиз аны неден билдигиз?

Сабийле былай джууаб этерге боллукъдула: *„Джер къар бла джабылыбды. Сабийле чанала бла учадыла. Суу буз бла джабылгъанды. Терекледе кърау кёрюеди“.*

— Андан сора уа кышны къаллай ышанларын билесиз?

Сабийлени джууаблары: *„Кыш сууукъ болады“.* *„Кыш къар джауады“.* *„Кыш боран этеди“*, д. а. к.

3. Устаз, къангада джазылгъанны ачыб, былай айтады:

— Кышны юсюнден айтымла къураб джазарыкъбыз. Не? не этеди? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табарыкъбыз.

Устаз къангада джазылгъанны сохталагъа ичлеринде окъутады. Ишни тёбен джанында джазылгъан керекли сёзлени устаз сёбийлеге бирден окъутады. Андан сора тёрт сохтаны чакъырады. Биринчи сохта не этеди? деген сорууну окъуйду. Экинчи сохта ол соруугъа джууаб этген (*тиеди* деген) сёзню окъуйду, кёргюзеди. Ючюнчю сохта не? деген сорууну окъуйду. Тёртюнчю джууабны керекли сёзде табады, кёргюзеди. (*Кюн.*) Устаз къангада ол сёзлени точкаланы орунларына джазады. Сабийле бирден *Кюн тиеди* деген айтымны окъуйдула. Къалгъан сёзлени да былай этебиз.

4. Айтымланы джазыу.

Хар къуралгъан айтымны джазардан алгъа, орфография джаны бла кыйыныракъ сёзлени (*суу, сууукъ, кърау, тиеди*, д. а. к.) тинтедиле. Устаз, сохталагъа

заманны (датаны) ызындан келген тизгиннге джазмай, бош къярыкъяларын айтады. Айтымла бу формада джазыладыла:

Кюн тиеди. Къар агъарады. Джел урады. Буз чыкъырдайды. Суу бузлайды. Сууукъ къалтыратады. Кърау тюшеди.

5. Джазылгъанны окъуу, халатланы тюзетиу.

Устаз сохталагъа джазгъанларын окъутады, халатланы тюзетиу иш этдиреди, алагъа джыйышдыргъан соруула береди:

— Биз айтымланы джылны не заманыны юсюнден къурадыкъ? (*„Биз айтымланы кышны юсюнден къурадыкъ“*).

— Алай эсе, биз этген ишибизге *„Кыш“* деб атайыкъ. Ол бош къалгъан тизгиннге джазайыкъ.

6. Дерсни тамамлау.

Устаз окъуучулагъа бу дерсде не этгенлерин айтдырады:

Биз суратха къарадыкъ. Кышны ышанларын айтдыкъ. Не? не этеди? деген соруулагъа джууаб берген сёзле табаргъа юрендик. Кышны юсюнден айтымла къурадыкъ. Ол айтымланы джаздыкъ.

7. Юйге дерс.

Китабдан *„Кюрт“* (*Байкъулланы Д.*) деген назмуну азбар этерге. Кышны юсюнден айтылгъан сёзлени магъаналарын билирге (*кюрт, сокъмакъ, бузлауукъ*).

Дерсни темасы: *„Кыш“*. Экинчи вариант.

Дерсни мураты: 1. Сабийлени кышны юсюнден тил байлыкъяларын ёсдюрюу. 2. Магъана джаны бла сёзлени бир-бири бла джарашдыргъа юретиу. 3. *„Къаллай?“* *„неллай?“* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюз окъуй, джаза билиу. 4. Сохталаны суратны сюзерге юретиу. 5. Узун баш айтымла (*„Узун баш айтымла“* деб сохталагъа айтылмайды) къурауда сохталаны билимлерин бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: 1. Кышны юсюнден сурат. Суратда кышхы болум: ачыкъ кышхы кюн, арлакъда баргъан суу, сууну къатында чегет, джууукъда терек бутакълада, джерде къар, сабийле къар гинджи этиб ойнай тургъанлары, д. а. к. кышны юсюнден затла.

2. Къангада джазылгъан юлгю:

Къаллай? неллай?	Не?
<i>Сууукъ, къарлы</i>
<i>Джумушакъ, терен</i>
<i>Ачыкъ, чууакъ</i>
<i>Джукъа, къаты</i>
<i>Ариу, джылтырауукъ</i>

Суратны эмда джазылгъан юлгюню къагъыт бла джабаргъа керекди.

Дерсни барыуу.

1. Дерсни муратын сохталаны аллында салыу. (Устаз суратны ачады).

— Биз, бу суратха къараб, кѳрген затларыбызны этларын айтырыкъбыз. Ала къаллайла болгъанларын эслерикбиз.

2. Сохтала барысы суратха къарайдыла, сынаидыла. Экинчи, устаз суратны юсюнден ушакъ этеди:

— Суратда джылны къайсы кѳзююу кѳрюнеди?

— Суратда къыш кѳзюу кѳрюнеди.

— Сиз суратны джаратамысыз?

— Биз суратны джаратабыз.

— Нек джаратасыз суратны?

— Сурат ариуду. Чегет къаралады. Кѳк ачыкъды. Сабийле ойнайдыла. Ала чанала бла учадыла. Къыш игиди, д. а. к.

— Башха уа не кѳресиз суратда?

— Къарны, джашчыкъланы, къызчыкъланы, итни, кѳпюрюню, чаналаны, сууну, бузну, къар гинджини, д. а. к.

3. Магъана джаны бла керекли сѳзлени табыб, берилген сѳзлеге къошаргъа юретиу. (Устаз къангада джазылгъан юлгюню ачады).

Устаз, эки сохтаны чакъырыб, аланы бири „къаллай?“ „неллай?“ деген сорууланы окъуйду, экинчи уа *сууукъ, къарлы* деген сѳзлени окъуйду, джууаб этеди.

Устаз:

— Ненн юсюнден боллукъду алай айтыргъа? (*кышны*).

— Тюзмю айтдыкъ? Сиз аны къалай билдигиз?

— Биз тюз айтдыкъ. Суратда кѣб къар кѣрюнеди. Сабийле джылы кийинибдиле.

Устаз онг джанындагъы столбикде, точкаланы орунларына, не? деген сорууну тюбюнде *кыш* деген сѣзню джазады. Сохталагъа бирден, кесгин: *Сууукъ, къарлы кыш* деб окъутады. Къалгъан сѣзлеге да бу халда керекли сѣзлени табдырыб, башха тюрюю ишлени да алай этерге боллукъду. *Джумушакъ, терен* деген сѣзлеге сохтала, суратха къараб, *къар* деген сѣзню табыб айтадыла.

Устаз: „Сиз къар джумушакъ, терен болгъанын къалай билдигиз?“—деб сорады.

Сохтала:

— Сабийле къар гинджи этедиле. Къар гинджи джумушакъ къардан этиледи. Сабийле тобукъларына дери къаргъа ташайыб кѣрюнедиле. Къар теренди, уллуду.

Устаз керекли джерде *къар* деген сѣзню джазады. Сохталагъа *Джумушакъ, терен къар* деген айтымны бирден окъутады.

Ачыкъ, чууакъ деген сѣзлеге *кюн* деген сѣзню къалай табханларына сохтала былай джууаб этедиле: *Суратда тереклени кѣлеккелери ачыкъ кѣрюнеди. Кѣкде булут джѣкъду. Кѣк кѣм-кѣк кѣгериб кѣрюнеди. Кюн тийибди. Кюн ачыкъды, чууакъды*“. Былайда устаз сохталагъа болушады. Кѣлекке къалай болгъанын, кѣк нек кѣк кѣрюнгенин айтады. Сѣзлени магъаналарын ачыкълайды).

Сабийле *джукъа, къаты* деген сѣзлеге буз деген сѣзню къалай табханларын былайракъ айтыргъа боллукъдула: „*Суратда сууну кѣребиз. Сууну башы саулай бузламагъанды. Сабийле бузда ойнайдыла. Буз джукъады. Буз къатыды, алая дженгил сынады*“. *Ариу, джылтырауукъ* деген сѣзлеге *кърау* деген сѣзню къошабыз. Ол сѣзню къалай табханларына, сохтала былай джууаб этерге боллукъдула: „*Кърау терек-*

лени гоккала бла джасагъанды. Ол ариу кёрюнеди.
Кърау кюнде джылтырайды“.

4. Къуралгъан айтымланы джазыу.
Джазыллыкъны юлгюсю:

Къаллай? Неллай?

Не?

Сууукъ, къарлы

къыш.

Джумушакъ, терен

къар.

Ачыкъ, чууакъ

кюн.

Джукъа, къаты

буз.

Ариу, джылтырауукъ

кърау.

Айтымланы джазардан алгъын, хар сёзню магъана эмда орфография джаны бла сюзебиз. Айтымны окъутабыз. Андан сора сохтала тетрадагъа джазадыла. Экинчи, саулай джазылгъан айтымланы окъутабыз.

5. Сохталаны къышны юсюнден сёзлени хакъындан билимлерин теренлеу.

Устаз къангада „Отда джанмайды, сууда батмайды“ деген джомакъны джазады. Сохталагъа ичлеринден окъутады. Экинчи кеси кесгин окъуйду. Алай деб неге айтабыз, нек алай айтылады? деб сорады. Сохталадан джууаб алады. Джомакъны сёзлерин орфография джаны бла сюзедиле. Устаз джазылгъанны скюртеди. Сохтала тетрадарында: *Отда джанмайды, сууда батмайды* (буз) деб джазадыла. „Кенг ёзенде акъ джабыу“ деген джомакъны да огъары айтылгъаныча этебиз.

6. Окъулгъанны тамамлау.

Устаз:

— Бу дерсе биз не этдик?

Сабийлени джууаблары:

— Биз суратха къарадыкъ. Суратда кёргенибизни атын айтдыкъ. Суратха къараб, керекли сёзлени табдыкъ. Айтымла къурадыкъ. Аланы джаздыкъ. Джомакъланы окъудукъ.

Берилген джууабланы хар заманда толу айтымла бла айтыргъа юретирге керекди сохталаны.

Хапар кзуаргъа юретиу.

Сохтала экскурсиялагъа барыб, кышхы болумну сынаб, кышны юсюнден назмучукъла, джомакъла эштиб, суратла бла талай иш этгенден сора, аланы кышны юсюнден тил байлыкълары ёседи. Ол затны хайырландыра, сохтала, устазны болушлугъу бла, хапарчыкъ кзураб джазаргъа боллукъдула. Хапар кзуратыуну талай тюрлюсю барды. Аны бир-эки тюрлюсюне къарайыкъ.

Дерсни темасы: „*Кыш*“.

Дерсни мураты: Берилген айтымладан, магъана джаны бла джарашдырыб, хапар кзураб джазыу.

Дерсде окъуу керекле. 1. Кышны юсюнден сурат.

2. Кышны юсюнден устаз къангада джазгъан айтымла.

Дерсни барыуу. (Кысхартылыб бериледи).

1. Сохталагъа дерсни муратын ангылатыу.

Устаз:

— Биз кышны юсюнден кёб зат билдик. Энди барыбыз бирден кышны юсюнден хапар кзуарыкъбыз, аны джазарыкъбыз.

Устаз, сабийлени кышны юсюнден билимлерин эсге ала, кеси айтымла кзурайды. Ол айтымланы (дерс башланырдан алгъа) къангада джазыб хазыр этеди. Айтымла магъана джаны бла къатышыб бериледиле.

Сёз ючюн:

Лиза къар гинджи этеди.

Джерни къар джабды.

Терен къар джауду.

Сууукъ кыш келди.

Биз ойнаргъа бардыкъ.

Суула бузладыла.

Казбек тикден учады.

Кыш игиди.

Биз кышны сюебиз.

Сохтала къангада джазылгъан айтымланы ичлеринден окъуйдула. Экинчи, устаз кеси кесгин окъуйду, соруула береди:

— Сиз къалай мурат этесиз, Лиза къар гинджини къачан этген болур?

— Лиза къар гинджини къыш келгенинде (болгъанында) этгенди.

— Тюз айтасыз. Алай эсе, бу айтымлада къайсы айтымны алгъа джазургъа керекди?

Сууукъ къыш келди деген айтымны. — Сохтала, къангагъа къараб, айтымны джазадыла. (Биринчи тизгиннге джаздырмайбыз).

— Къыш келгенликге, Лиза къар гинджи эталыкъмы эди?

— Огъай, къар гинджи этер ючюн, къар болургъа керекди.

— Къар болгъаны къайсы айтымда кёргюзюледи?

— Терен къар джауду деген айтымда. (Сохтала айтымны, къангагъа къараб, джазадыла).

Устаз, къалгъан айтымланы да магъана джаны бла джарашдыртыб, джаздырады. Хапар ахырында былай болургъа боллукъду:

— Сууукъ къыш келди. Терен къар джауду. Джерни къар джабды. Суула бузладыла. Биз ойнаргъа бардыкъ. Лиза къар гинджи этеди. Казбек тикден учады. Къыш игиди. Биз къышны сюебиз.

Устаз сохталаны бирине тетрадында джазгъан хапарны окъутады. Сохталаны аллында соруу салады: „Сиз джазгъан хапарда джылны къайсы чагъында (кёзююнде) болгъан затла айтыладыла?“ —деб.

Сохтала:

— Хапарда къыш болгъан затланы юсюнден айтылады.

— Тюз айтасыз, энди хапарны атына къалай ата-сакъ, иги боллукъ болур эди?—деб сорады устаз. Сабийле: „Къыш“ деб джууаб бередила. *Къыш* деген сёзню сохтала ол бош къалгъан тизгинни ортасында джазадыла.

2. Устазны джыйышдыруу ушагъы.

Устаз:

— Биз бу дерсде не этерге юрендик?

Сохтала:

— Биз хапар кѳурадыкѳ. Хапарны джаздыкѳ. Хапаргѳа ат атадыкѳ. Джазгѳан хапарыбызны окѳудукѳ.

Устаз:

Тюз айтасыз. Магѳана ангылар ючюн, хапарда айтымла бир-бири бла джарашыб келирге керекдиле. Алай этгеникде, хапар кѳуралды. Аны мен кѳангада джазгѳан айтымла бла, сиз джазгѳан хапаргѳа кѳараб, тенглешдириб билирге боллукѳбуз.

Суратха кѳараб, хапар кѳураб джазыу.

Суратха кѳараб, хапар кѳураб джазгѳан заманда устаз эки кѳауум соруу салыргѳа боллукѳду. Биринчи кѳауум соруу суратда кѳюнннген затланы ачыкѳларгѳа, сохталаны тил байлыкѳларын ѳсдюрюрге деген муратда салынады. Кѳысхача айтыргѳа, ол сорууланы юсю бла биз сохталаны хапар джазаргѳа хазырлайбыз. Экиччи кѳауум соруу а, суратны юсюнден баш магѳананы чыгѳарыб, анга кѳре хапар кѳуратыб джазаргѳа деген муратда бериледи. Биз алагѳа бу тѳбен келген дерсибизде кѳарайыкѳ.

Дерсни темасы: Суратха кѳараб, хапар кѳураб джазыу.

Дерсни мураты: 1. Суратха кѳараб, берилген соруулагѳа айтымла бла джууаб эте билиу. 2. Суратны сюзерге юрениу. 3. Сохталаны тил байлыкѳларын ѳсдюрюу. 4. Суратха кѳараб, берилген соруулагѳа кѳре, хапар кѳуратыб джазыу.

Дерсде окѳуу керекле: 1. Сурат. 2. Хапар кѳуратыр ючюн керекли соруула кѳангада джазылыб. (Кѳангада джазылгѳанны кѳагѳыт бла джабабыз. Бу дерсде китабны 52-чи бетинде, 126-чы иште берилген сурат бла хайырланабыз).

Дерсни барыуу.

1. Устаз сохталагѳа дерсни муратын айтады:

Биз, суратха кѳараб, соруулагѳа айтымла бла джууаб берликбиз. Ол айтымладан хапар кѳураб айтырыкѳбыз. Хапарны джазартыкѳбыз. Алай этер ючюн, сиз,

суратха иги къараб, сынаргъа керексиз. Сабийле суратха къарайдыла, сынайдыла.

2. Устазны сохтала бла ушагъы. (Биринчи къауум соруу. Алагъа джууабла).

- Сиз суратда кимни кѳресиз?
- Биз суратда джашчыкъны кѳребиз.
- Биз джашчыкъгъа ат атайыкъ.
- Суратда джашчыкъгъа Мурат деб атайыкъ.
- Суратда Муратдан сора уа не кѳресиз?
- Биз къазланы, Муратны таякъчыгъын кѳребиз.
- Былай джылны не заманында болгъан болур?
- Былай джай болгъаннга ушайды.
- Сиз аны къалай билдигиз?
- Муратны юсюнде джайгъы кийимлери бардыла.
- Мурат къазлагъа не этген болур?
- Мурат къазланы къозугъанды.
- Къазла уа не этдиле Муратха?
- Къазла Муратны сюрдюле. Этегинден тартдыла.
- Къалайда болгъан болур былай?
- Былай биченликде болгъанды.
- Сиз аны къалай билдигиз?
- Суратда ханс кѳрюнеди.
- Мурат батыр джашчыкъмыды?
- Огъай, Мурат кѳоркъакъды.
- Сиз аны неден билдигиз?
- Мурат кѳоркъуб, джылаб, къачыб барады.
- Сен къазладан кѳоркъамыса?
- Мен къазладан кѳоркъамайма.

Хапар джазыуну юсюнден устазны ушагъы:

— Биз, Мурат бла къазланы юсюнден айтымла кѳураб, айтдыкъ. Энди аланы юсюнден хапар джазайыкъ. Сиз бу соруулагъа джууабла табыб айтыргъа керексиз. Барыбыз да аланы тетрадлада джазарыкъбыз.

Устаз къангада сорууланы ачады.

Соруула (экинчи къауум соруу):

Къаллай джай болду?

Къазла къайда отлайдыла?

Мурат къайры барды?

Ол къазлагъа не этди?

Мурат къалай этиб къачды?

Мурат къаллай джашчыкъды?

Сен къазладан кѳоркъамыса?

Устаз соруугъа сабийле джарашдырыб айтхан айтымны (джууабны) къангада джазады. Айтымда къыйын сёзлени тинтиб бошагъандан сора, сохтала тетрадарында джазадыла. (Биринчи тизгинни, хапарны атын джаздырыргъа деб, бош къоябыз).

Хапар былайракъ болургъа боллукъду:

Джылы джай болду. Къазла биченликде отлайдыла. Мурат ойнаргъа барды. Ол къазланы къозуду. Къазла Муратны сюрдюле. Мурат джылаб къачды. Мурат къоркъакъ джашчыкъды. Мен къазладан къоркъмайма.

4. Хапарны окъутуу эмда ат атау.

Джазылгъан хапарны устаз бир сохтагъа окъутады.

Устаз бла сохтала:

— Биз хапарны кимни, нени юсюнден джаздыкъ?

— Биз хапарны Мурат бла къазланы юсюнден къурадыкъ.

— Джазгъан хапарыбызгъа къаллай ат атайыкъ?

— „Мурат бла къазла“ деб.

Сохтала хапарны башында, „*Мурат бла къазла*“, деб джазадыла.

5. Устазны джыйышдырыу ушагъы:

— Биз бу дерсде не этдик?

— Биз суратха къарадыкъ. Айтымла къураб айтдыкъ. Хапар къурадыкъ. Хапарны джаздыкъ.

Къарачай тилни окъуу дерслерини юсюнден.

1. Сабийлеге коммунист ангыны бериуде, аланы джашаугъа хазырлауда ана тилни окъууну уллу магъанасы барды. Къарачай тилни окъуу дерслеринде баш мурат сабийлени багъалы вождубуз В. И. Ленинни джашау джолунда ёсдюрюудю. Ата джуртун сюрге юретиудю. КПСС-ни XXIV съезди этген бегимге кёре, окъууну джашау бла байлау бусагъатда баш орунну алады. Коммунист джамагъатны къурауда Совет къралгъа уллу билимли, иги саулукълу, ишленген, чыныкыгъан, Ата джуртну терен суйген, коммунист ангылы, батыр, ётгур адамла керекдиле. Ол себебден ёсуб келген джаш тёлюню ёсдюрюуде устазны борчу уллуду. Кесини сыйлы борчун толтурур ючюн, устаз ишине хар заманда эс бёлгенлей, кесини акъыл байлыгъын сохталагъа бергенлей турургъа керекди.

2. Окъуу дерследе сабийлени эркин, кесгин окъургъа юретиу эм баш ишти. Алай демеклик, сохтала сёзлени бёлюмле бла окъуудан, сау сёзлени биринчи бёлюмлерине кёре тыйылмай, окъугъан сёзлерин халатсыз, кесгин айта билирча этиудю. Белгилисича, сохтала текстни къарыусуз окъуй эселе, ала чыгъарманы магъанасын ангылаяллыкъ тюлдюле, кереклисича башха ишлени да эталмай къалыргъа боллукъдула. Ол себебден устаз окъуу дерседе, окъуугъа эмда текст бла ишлеуге 25—30 минутдан аз заман бёлмезге керекди.

3. Литература чыгъарманы магъанасын ангылау окъуу дерследе амалсыз керекли ишти. Литература чыгъарманы магъанасы сохтагъа туура болмаса, ол окъугъаныны магъанасын ангыламаса, бир заманда да текстни кесгин окъуй биллик тюлдю ол. Сохтала текстни окъугъан заманда, айтымлада тыйгъыч белгилеге кёре, ауазны тюшюре, кёлтюре билселе, ол зат чыгъарманы кесгин окъургъа, магъанасын ангыларгъа уллу болушады. Литература чыгъармаланы магъаналатын ачыкълар ючюн, устаз сохтала бла кёб иш этерге керек болады. Сохтала текстни юсюнден устаз берген соруулагъа джууабла таба билирге, соруугъа керекли айтымны текстни ичинден табаргъа, устазны этген буйругъуна кёре, текстде магъаналы кесегин айыра билирге керекдиле.

Аууздан сурат салыуну биринчи классда магъанасы уллуду. Алай демеклик, сохтала окъулгъан текст неда аны кесегине къаллай сурат салыргъа боллугъун аууз бла айтадыла. Аллай иш сохталагъа чыгъарманы магъанасын ангылатыргъа, аланы тил байлыкъларын ёсдюрюрге болушады. Окъуу дерследе устаз, китабда берилген суратладан сора да, литература чыгъармагъа керекли сурат табыб хайырлана билсе, аны хайыры уллу боллугъуна сёз джокъду.

4. Окъуу, текст бла ишлеу дерс бу кесекледен къуралыргъа боллукъду:

а) Юйге берилген ишни тинтиу.

Юйге берилген дерсни тинтген заманда, айырыб, бир къауум сохтаны ишин неда бютеу сохталаны ишлерин тинтерге болады.

б) Джангы дерсни окъургъа хазырланыу.

Устаз кесини кысха ушагы неда башха тюрю ишле бла сохталаны окъуллукъ чыгъарманы магъанасына джууукъ келтиреди. Окъуллукъ чыгъарманы магъанасын а ачыкъламайды.

в) Литература чыгъарма магъана, тил джаны бла кыйын тюл эсе, биринчи кере сохталагъа окъутабыз. Литература чыгъарма магъана, тил джаны бла кыйын эсе уа, биринчи кере устаз кеси окъуйду.

г) Чыгъарманы бир кере окъуб бошагъандан сора, устаз сохтала аны магъанасын къалай ангылагъанларын тинтеди. Тинтиу иш кёбюсюне устаз чыгъарманы магъанасына салгъан соруулагъа джууабла бериуден белгили болады. Устаз, сохтала чыгъарманы магъанасын ангылагъанларын билсе, текстде кыйын сёзле бла айгымланы айыртыб къояды. Алай болмай, сохтала чыгъарманы магъанасын ангылаямасала, устаз чыгъарманы магъанасын ачыкълагъан ушакъ этеди. Литература чыгъарманы магъанасын ангыларгъа сохталагъа болушады. Алая, быллай ишле дерсни кёб заманын алмазгъа керекдиле.

5. Литература чыгъарманы окъуу, текст бла ишлеу.

Литература чыгъарманы окъургъа хазырланыу ишлени этгенден сора, чыгъарманы окъуугъа эмда текст бла ишлеуге кёчезиз. Аллында айтылгъаныча, бу окъуу дерсни тамалыды. Ол себебден литература чыгъарманы окъуугъа эмда текст бла ишлеуге эм кёб заман бёлюнюрге керекди. Литература чыгъарманы ненча кере окъургъа керек болгъанын эмда текстде къаллай ишле этилгенин устаз, сохталагъа кёре, чыгъарманы уллулугъуна, гитчелигине кёре, кеси джарашдырады.

Алая хар дерсде сохталаны кёбюсю окъуугъа, текст бла ишлеуге къошулургъа керекди.

Юйге дерс бериу.

Сохталагъа юйге берилген дерс ала классда этген ишледен башха болургъа керекди. Классда окъулгъан, сюзюлген литература чыгъарманы сохталагъа, юйде окъуб келигиз, деб бериу хайыр бермейди. Ол себебден юйге бериллик башха чыгъарманы устаз келир дерсге къалай хазырларыкъларын ангылатыб береди. Классда окъулгъан чыгъарманы берсе уа, аны юсюнден классда этилмеген затны толтурургъа деб береди.

7. Биринчи классха „Къарачай тил“ деген китабны экинчи кесегинде берилген темала окъуу эмда тил ёсдюрюу дерследе хайырланьыргъа деб бериледиле. Хар темагъа кёре, керекли литература чыгъармала, назмула, дагъыда башха къошакъ ишле салыннгандыла. Устаз ишлеген заманында, программада болмай, китабда болгъан талай материалны кёрюрге боллукъду. Ол, китабда материал эркин болса, устаз кеси сайлагъан чыгъарманы алып, эркин хайырланьыр деген муратда къошулгъанды. Берилген литература чыгъармаланы, устаз дерследе, классны тышында окъууда, тил ёсдюрюу ишледе хайырландырыргъа боллукъду. Устаз окъуу дерследе, программа бла берилген материалны окъутхан заманда, къошакъ материал бла да хайырлана билирге керекди. Белгилисича, къарачай тилде сабий литература алкъын азды, биринчи классда сабийле, къуру окъуу дерследе окъугъан чыгъармаладан сора, хазна башха зат окъургъа мадар табмайдыла. Ол себебден китабда берилген материалны устаз сохталагъа тюрлю-тюрлю мадарла бла саулай окъутса, аны хайыры боллукъду.

Бу китабда окъуу дерслени юсюнден кёрюзюлген ишле юлгюге деб бериледиле. Устаз кесини ишинде, сохталагъа кёре, берилген ишлени кеси ушатханча тюрлендирирге, башха тюрлю мадарла бла ишлерге эркинди.

9. Джылны ичинде окъуллукъ темаланы планын устаз бу формада салыргъа боллукъду:

Дерслени номерлери	Окъуллукъ бла азбар этиллик затла (материал)	Дерслени темалары
1	<p style="text-align: center;">Октябрытла</p> <p>Сентябрь—3 сагъат Салпагъарланы К. „Къалай игиди окъугъан“. Сюйюнчланы А. „Ана тилим“. Дерсге къошакъ неда классдан тышында окъургъа. Джаубаланы Х. „Къара шкилди“.</p>	Октябрытла окъууну сюйген сабийледиле.

Дерслени номерлери	Окъяулукъ бла азбар этиллик затла (материал)	Дерслени гемалары
2	<p>Боташланы А. „Ал башлау“. Бостанланы Х. „Айырма сохта“ (азбар). Дерсге къошакъ неда классны тышында окъяургъа.</p>	<p>Октябрат коллектив.</p>
3	<p>Джаубаланы Х. „Мен уучума“. Шаманланы М. „Хасан школгъады“. Дерсге къошакъ неда классдан тышында окъяургъа. Сюйюнчланы А. „Сохталаны джыры“.</p>	<p>Сохталаны ишлери.</p>
<p>Къач</p>		
<p>Сентябрь—октябрь—3 сагъат.</p>		
1	<p>Джаубаланы Х. „Кюз артында“ И. Соколов - Микитов. „Кю арты“. Дерсде къошакъ неда классны тышында окъяургъа.</p>	
2	<p>Шахмурзаланы С. „Нартюх“. Хапчаланы М. „Къач“. Дерсге къошакъ неда классдан тышында окъяургъа. „Турма“ (таурух).</p>	<p>Къачхы тюрле-ниу.</p>
3	<p>Шаманланы М. „Джилекле“. Дерсге къошакъ неда классдан тышында окъяургъа. Шахмурзаланы С. „Ийнек“.</p>	<p>Къачда кегетле.</p>
<p>Уллу Октябрь социалист революция</p>		
<p>Октябрь—ноябрь—3 сагъат.</p>		
1	<p>Н. К. Крупская „В. И. Ленин“. Дерсге къошакъ неда классдан тышында окъяургъа.</p>	
2	<p>Боташланы А. „Октябргъа“. А. Т. Кононов. „Кёпюрде“.</p>	

Дерслени номерлери	Окзулукъ бла азбар этилик затла (материал)	Дерслени темалары
3	С. Михалков. „Ишчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле?“ Дерсге къошакъ неда класдан тышында окъургъа. С. Михалков. „Элчиле Совет властха дери къалай джашай эдиле?“	

Октябрятла.

Биринчи дерс.

Дерсде окъуу керекле: Октябрятланы юсюнден сурат. Октябрятла джюрютген джулдузчукъ.

Биринчи дерс сохталаны китабны экинчи кесеги бла шагърей этиуден башланады.

Устаз:

— Къарачай тилден китабны экинчи кесегинде кѣб хапар, назму, таурух, джомакъ барды. Биз аланы окъурукъбуз. Китаб бизге бизни улуу Ата джуртубузну, аны джигер адамларыны, октябрятланы, пионерлени, дагъыда башха затланы юсюнден билим берликди. Китабда кѣб сурат барды. Аланы юсюнден сиз кеси тилигизде хапар къураб айтыргъа юренниксиз. Сиз, китабны ачыб, ол затлагъа къарагъыз. (Сохтала, китабны къагъытларын адуруб, къарайдыла).

Китабны ахырында „Башлары“ деб джазылгъанды. Алайда бютеу китабда болгъан чыгъармала джазылгъандыла. Сиз, алайгъа къараб, керекли чыгъарманы дженгил таба билирге боллукъсуз. (Устаз кѣргюзеди). Сѣз ючюн, сиз „Турма“ деген таурухну ки абда алай табыб кѣргюзюгюз. (Бир-эки чыгъарманы устаз сохталагъа алай этиб табдырады).

Китаб бла шагърей этиб бошагъандан сора, устаз сохталагъа китабланы джабдыртады. Октябрятланы юсюнден дерсге хазырланган суратны тагъады. Сохтала суратха иги къараб бошагъандан сора, устаз октябрятланы юсюнден сабийлени не билимлери болгъанын соруула бериб ачыкълайды. Сѣз ючюн, Октябрят-

ла деб кимлеге айтадыла? Ала къаллай сохталадыла? Октябратланы ёшюнлеринде нени кёресиз? д. а. к. Октябратланы юсюнден сабийлени билимлерин ачыкълаб бсшаса, устаз джыйышдырыу ушакъ этеди.

— Сиз тюз айтасыз. Октябратла деб бизни къралда эм гитче сохталагъа айтадыла. Ол ат алагъа Октябрь революцияны сыйы бла аталгъанды. Октябратла иги окъугъан, шохлукъну тутхан, ариу къылыкълы сохталадыла. Октябратла ёшюнлеринде ма быллай знакны джюрютедиле. (Устаз октябрат джулдузчукъну кёргюзеди). Сиз иги къарагъыз: джулдузчукъну ненча мюйюшю барды, ортасында кимни сураты салынганды? (Джууаб алады).

Сиз айтханча, джулдузчукъгъа В. И. Ленинни сураты салынганды. В. И. Ленин гитче заманында бек иги окъугъанды. Ол дунягъа белгили адамды. Сиз В. И. Ленинни туудукъларысыз. Энди сиз октябратласыз. Октябратланы биринчи борчлары уа иги окъууду. Биз аны юсюнден китабдан окъуюкъ. Сохтала китабланы ачадыла. „Къалай игиди окъугъан“ (*Салнагъарланы К.*) деген назмуну окъурдан алгъа, устаз анга берилген суратны юсюнден къысха иш этеди. Алгъын назмуну устаз кеси, окъууну юсюнден джорукъланы сакълай, кесгин окъуйду. Экинчи назмуну сохталагъа тышларындан окъутады. (Окъургъа кёб сохта кюшулур ючюн, хар тизгинни бир сохта окъуйду). Назмуда: *джыйылыуда, сюзген джерде, джунчумазгъа, хорлам табыб* дегенча сохталагъа ангылашынмагъан сёзлени, айтыуланы магъаналарын айтады. Андан сора, назмуда баш магъананы сохтала къалай ангылагъанларын билир ючюн, устаз былай сорады:

— Назмуда джырчы, не этген игиди, деб айтады?

— Иги окъуб, айырма болгъан, — деб сохтала джууаб этедиле.

— Джырчы, кесине къалай айтдыргъан аманды, дейди?

— „Ой кзуругъун, джараусуз“, деб айтдыргъан.

Устаз, баш магъананы чыгъартхандан сора, сохталаны текстден керекли джерин айырыб окъуугъа кёчюреди. Бу джол сохтала устаз салгъан соруулагъа джууабланы текстден ичлеринден окъуб хазырлайдыла. Экинчи ол джууабны текстден тышларындан окъуй-

дула. Текстни юсюнден быллай соруула салыргъа бол-
лукъду:

— Къалай окъугъан игиди?

— Иги окъугъан сохтаны тетрадары, дневниги не-
ден толады?

— Иги окъугъан сохталаны аталары, аналары не
этмейдиле?

— Текстде ол джерлерин табыб окъугъуз.

— „Ой къуругъун, джараусуз“ деб айтдырмаз
ючюн, къалай окъургъа керекди? Кесигизни сёзлери-
гиз бла айтыгъыз.

— Октябрятла къалай окъургъа керекдиле?

Сохтала айырыб окъууну бошагъандан сора, текст-
ни дагъыда бир кере окъутабыз. (Устаз бу джол къа-
рыусузуракъ сохталагъа окъутады). Окъуу ишле бо-
шалсала, устаз дерсни тамамлайды: „Сиз айтханнга
эмда окъугъаннга кёре, октябрятланы баш борчлары
иги окъургъады. Сиз иги окъуб, айырма сохтала бол-
лугъугъузгъа мен ийнанам“.

Дерсге къошакъ материал. (*Дерсде заман болса
этебиз*).

Дерсге къошакъгъа „Ана тилим“ (*Сюйюнчланы А.*)
деген назмуну окъутабыз. Назмуну сёзлери тынч бол-
гъанлары себебли, сохталагъа тышларындан окъутур-
гъа боллукъду. Магъанасыны юсюнден соруула бериб,
джууабла алабыз, башха ишле этебиз.

Юйге дерс беруу.

Келир дерсде „Ал башлау“ деген чыгъарманы окъу-
рукъбуз. (*Устаз китабда кёргюзеди*). Сиз аны юйде
иги окъургъа юрениб келирге керексиз. Биз юйде
окъурукъ дерсни аллында (*сиз анга къарагъыз*) „Къа-
ра шкилди“ деб джомакъчыкъ барды. Сиз, аны окъуб,
айтырсыз.

Октябрат коллектив

Экинчи дерс.

Дерсде окъуу керекле: Сабийле бирге ишлей, ой-
най, оюнчакъла эте тургъан суратладан къайсы болса
да бири. „Ал башлау“ (*Боташланы А.*) деген хапар.

Юйге берилген дерсни окъурдан алгъа, устаз сохтала сабий садны юсюнден не билгенлерин ачыкълайды. Аны билир ючюн а, ала сабий садда не этгенлерин, къалай ойнагъанларын, къалай ишлегенлерин, д. а. к. затланы сохталагъа соруб айтдырады. Андан сора устаз джыйышдыргъан ушакъ этеди.

— Сабий саддан кѣб хапар айтдыгъыз. Сиз айтханнга кѣре, садда сиз бирге ойнагъансыз, ишлегенсыз, бир-биригиз бла арну тургъансыз, бир-биринге болушхансыз. Алай таб джашагъан къауум адамгъа коллектив дейдиле. Алай эсе уа, сиз сабий садны коллективи болгъансыз. Келигиз, энди бу суратха къарайыкъ. Была, сиз кѣргенча, бир ишни бирге этедиле. Ишлери бирден иги болса, барысы сюедиле. Была да, ма сизнича, коллективдиле. Энди сиз школгъа окъургъа келгенсыз. Бирге окъуйсуз, ойнайсыз, бир-биригизге болушасыз, шох турасыз, бирге ишлейсиз. Кесигиз да октябрытласыз. Алай эсе, сиз энди октябрыт коллективсиз. Энди юйге берилген дерсибизни окъуюкъ.

Устаз, „Ал башлау“ деген хапарны кесеклеге (абзацлагъа) бѣлюб, сабийл ге тышларындан окъутады. (Къарыусуз окъугъан сохтала артха къалмаз ючюн, устаз иги окъугъан сохтала бла къарыусуз окъугъан сохталаны аралаш окъутады). Сохтала хапарны бир кере окъуб бошагъандан сора, устаз, ала аны магъанасын къалай ангылагъанларын билир муратда, бир-эки соруу береди. (Хапарны ахырында берилген сорууладан айырыб). Андан сора устаз, текстде тюбеген къыйын сѣзлени, айтыулары, джангы эштген сѣзлерин (*няняла, чѣртлеуюкле, къуйрукъ къылычла, коллектив*) магъаналарын ангылатады, къангада джазыб кѣргюзеди.

Бу дерсде сохталагъа текстден керекли, магъаналы кесегин (джерин) табаргъа юретирге боллукъду. Ол ишни сохтала биринчи кере этгенлери себебли, текстден керекли джерин табууну устаз эм тынч джолу бла этдиреди. Алай демеклик, текстде берилген муратланы, ишлени, магъаналаны текстни аллындан, арасындан, ахырындан табдырмай, текстде келгенича табдырууду. Ол ишни устаз былай башларгъа боллукъду: „Биз бу дерсде окъугъан хапарны эм керекли кесеклерин табыб окъургъа керекбиз. Мен сизге соруула

берликме. Сиз, ичигизден хапарны окъуб, соруулагъа джууаб этген кесеклерин табарыкъсыз. Алай этиб табалгъан къолун кѣлтюрсюн, экинчи ол бизге алайын эштдириб окъурукъду. Энди ким алгъа табса да бу соруугъа джууабны, кѣрейик.

Устаз къангада „Сабийле сабий садда къалай джашай эдиле?“ деб джазады. Сорууну сохтала ичлеринден окъуйдула. Анга текстде джууаб излейдиле. Табылгъан джууабны устаз бир сохтагъа окъутады. Алай бла устаз, хапарны магъаналы кесеклерине соруула салыб, сохталагъа текстден ол джерлерин табдырыб, окъутады. Экинчи, устаз гугурук оюнчакъны этген джашчыкъ соргъан задачны сохталагъа текстде табдырыб окъутады. Сохтала джашчыкъ, оюнчакъны этер ючюн, ненча сернек, ненча чѣртлеуюк къоратханын айтхандан сора, устаз аны ала къалай билгенлерин айтдырады.

Сохталаны сѣлешу тиллерин ёсдюрю ючюн, октябрат коллективни юсюнден къошакъ билим берир муратда, хапарны арт тизгинлерин хайырландыра, устаз сохтала бла быллай ушакъ этерге боллукъду:

— Салихчик „Мен мындан эсе гардош бла этерге сюеме“, деб нек айтхан болур эди?

— Ол, чѣртлеуюкледен оюнчакъла эталмагъанында, айтхан эди алай.

— Сабийле, аны эслеб, не этдиле?

— Сабийле, аны эслеб, кюлдюле.

— Игими этдиле Салихчикге кюлгенлерин?

— Огъай, аман этдиле. Ала ойнаб кюлген болурла.

— Экинчи, нѣгерлери Салихчикге оюнчакъла этерге болушхан болурламы?

— Хо, ала Салихчикге оюнчакъла этерге болушхандыла.

— Салихчик нѣгерлерине къалай айтыргъа керек эди?

— Сау болугъуз, дерге.

— Ала уа, анга кюлгенден сора, къалай айтыргъа керек эдиле.

— Салих, кеч бизни,—дерге.

— Энди, сиз ол сѣзлени керекли джеринде айтыргъа унутмагъыз. Ала октябратланы сѣзлеридиле. Коллективде гурушха болмазгъа керекди. Октябратла шохлукъ джюрютген сабийледиле.

Устаз, „Ал башлау“ деген хапарны юсюнден ишни бошаса, кетген дерсде къошакъгъа берилген „Къара шкилди“ деген джомакъгъа сюзюу иш этдиреди:

— „Къара шкилди“ деген джомакъны ким окъугъанды?

— Тум къарачыкъ деб неге айтады автор?

— Сиз аны къалай билдигиз?

Юйге дерс берюу.

Юйге дерсге „Айырма сохта“ (*Бостанланы Х.*) деген назму азбар этерге бериледи. „Мен уучума“ деген назмуну уа сохтала окъуб келедиле.

Къач

Кюз арты.

Биринчи дерс.

Дерсде окъуу керекле: Кюз арты неда къачхы табигъатны кёргюзген сурат. „Кюз артында“ (*Джаубаланы Х.*) деген назму. „Кюз арты“ (*И. Соколов-Микитов*) деген хапар.

Дерс сабийле къачны юсюндер не билгенлерин ачыкълагъандан башланады. Аны билир ючюн, устаз сохтала бла къысха ушакъ этеди, соруула береди: „Бусагъатда джылны не заманыды (*чагъыды*), билемисиз? Сиз къач бола башлагъанын къаллай ышанладан билдигиз?“ Къачны юсюнден сабийлени билимлерин ачыкълагъандан сора, устаз „Кюз артында“ (*Джаубаланы Х.*) деген назмуну сохталагъа ичлеринден окъургъа буюрады. Назмуну окъугъан заманда, джырчы къачны къаллай ышанларын кёргюзгенин эслерге керек болгъанын айтады. Сабийле назмуну окъуб бошагъандан сора, алагъа къачны юсюнден джырчы къаллай болумланы эсгергенин айтдырады. Сабийле джетдирмей къойгъан джерлени устаз толтурады, назмуда берилген къыйын сёзлени (*къыбла, юрюлюб, алтын, тапхыр*) магъаналарын ангылатады.

Аны ызындан устаз, сабийлени къауумлагъа бёлюб, бир къауумгъа чегетни, бир къауумгъа къанатлыланы, башха къауумгъа да юй хайуанланы юсюнден назмуда айтылгъан джерлерин табыб, окъургъа, деб буюрады. Сохтала айырыб окъуйдула. Сохталаны къачны юсюнден сезимлерин теренлер ючюн, тилни билиу уста-

лыкъларын ёсдюрю муратда, устаз быллай ушакъ этерге боллукъду:

— „Алтын чачха бёлене“ дегенни сиз къалай ангылайсыз? Чегетни чачы бармыды?

— Огъай, чегетни чачы джокъду. Алай деб чапракълагъа айтылады.

— Къачда чапракъла къалай боладыла?

— Ала сары боладыла, алгынча. Алтын сарыды.

— „Чегет кийим тешеди“ деб неге айтыла болур?

— Къачда чапракъла агъадыла. Терекле джалан боладыла.

— Къачда турнала уа нек учуб кете болурла?

— Мында алагъа ашарыкъ аз болса, кетедиле.

— Ашарыкъ алагъа нек болады аз?

— Къачда ханс саргъалады, къатады.

— Назмуда аны юсюнден айтылгъан джерин табыгъыз.

— „Отлау табмай тапхырда, ийнек юйге къарайды“ деген джерин текстде табыб окъуйдула.

Устаз къачны юсюнден суратны тагъады, сохтала суратда кёрюннген къачхы болумгъа къарайдыла.

Устаз бла сохтала:

— Бу суратда кёрюннген болум къачны къайсы чачы (*заманы*) болур экен?

— Бу къачны ал кёзюуюдю (*заманыды*).

— Аны къалай билдигиз?

— Алкъын ханс къатыб бошамагъанды. Чапракъла акъмагъандыла. Ала суратда сары кёрюнедиле.

— Тюз айтасыз, суратда къачны ал заманы кёрюнеди. Къачны ал заманына „кюз арты“ дейдиле. Джырчы да биз окъугъан назмусуна „Кюз артында“ деб атагъанды.

Алай бла, сохтала „Кюз артында“ деген назмуну юсю бла табигъатда кюз артында тюрлениу бла шагърей боладыла. Устаз „Кюз артында“ деген назму бла ишин бошаса, „Кюз арты“ (*И. Соколов-Микитов*) деген хапарны юсюнден иш этеди.

Бу хапарда уа мурат—кюз артында затла къалай тюрленнгенлерин кёргюзюргеди. Хапарны окъурдан алгъа, устаз къангада, сохтала магъанасын ангылаялмаз-

лыкъ кыйын сёзлени текстден айырыб джазады. (*шхылды, джууа, такъюзюк, муртху*). Аланы магъаналарын айтыб ангылатады. Устаз, аланы кеслерин неда суратларын табса, иште хайырландырады. Андан сора, устаз „Кюз арты“ деген хапарны сохталагъа тышларындан окъутады. Окъургъа хазырланмагъан текстни сохтала къалай окъугъанларын сынайды. Экинчи, устаз сохталаны эки къауумгъа бёледи, къангада (*сёзле къатышыб бериледиле*) былай джазады:

Къалай тюрленеди?

<i>джегел</i>	<i>такъюзюк</i>
<i>муртху</i>	<i>терезе мияла</i>
<i>шхылды</i>	<i>джууа</i>
<i>гардош башла</i>	<i>кюн</i>

Устаз парталаны сол джанларында олтургъан сохталагъа биринчи столбикде берилген сёзлени юсюнден айтылгъан джерлени текстде табдырыб окъутады. Онг джанында олтургъан сохталагъа экинчи столбикде сёзлени алай этдиреди. Экинчи, устаз сабийлеге аууздан джууаб этерге деб, соруула береди:

— Кюз артында кюн къалай тюрленеди?

— Кюнню юсюнден хапарда айтылмайды.

— Тюз айтасыз, алая сиз аны юсюнден не билесиз?

— Кюз артында джауумлу кюнле кёб боладыла.

— Сиз аны къалай билдигиз?

— Майна, къабыргъада „Хауа болумдан“ календарь барды. Ары къараб билдик.

Устаз, текстден керекли джерин айырыб окъутууну бошаса, сохталагъа хапарчыкъ къуратыб айтдырыргъа да боллукъду.

Устаз: „Сиз кюз артында адамла къаллай тахта кёгетле джыйгъанларын айтырыкъсыз“, — деб сохталаны хазырлайды. Къуралгъан хапарчыкъ быллай болургъа боллукъду (китабны 113 бетинде суратны хайырландыра):

„Къачда иш кёб болады. Адамла гардошну, чюгюнлюрню къазадыла. Бачхаладан помидорланы, агурчаланы джыядыла. Эм артха къобустаны джыядыла“.

Уллу Октябрь социалист революция.

В. И. Ленин—революцияны вожду.

Биринчи дерс.

Дерсде окъуу керекле: В. И. Ленинни портрети. Октябрь социалист революциягъа дери ишчиле бла эллилени джашауларын кѣргюзген суратла. Октябрь социалист революцияны юсюнден диафильм. „В. И. Ленин“ (Н. К. Крупская) деген хапар.

Джамагъат-политика темалагъа аталыб, биринчи класда программа бла, кѣб чыгъарманы окъургъа керек болады. Ол темала уллу вождубуз В. И. Ленинни аты бла байламлыдыла. Аллай темаланы юсюнден окъугъан заманда, сохталаны В. И. Ленинни джашау джолунда юретиу, аны не иш ючюн къаджыкъмай кюрешгенин, В. И. Ленинни джолу бла бюгюн халкъгъа къаллай джашау ачылгъанын ангылатыу устазны сыйлы борчуду. Джамагъат-политика темалагъа аталгъан чыгъармаланы окъутхан заманда, устаз кесини ушакъларын, башха тюрю ишлерин, сохтала ангыларлай, эм тынч джолу бла, эм тынч сѣзле бла айтыргъа керекди. Окъулгъан чыгъармада аны автору кѣргюзген затладан тышына чыгъыб, къошакъ затла айтылсала, сохталагъа къыйын тиерикди. Ол себебден устаз, узун айтыулары айтмай, белгили тынч юлгюледе, къысха, тынч айтыула бла теманы баш магъанасын чыгъара билирге керекди.

Къарачай тилни устазы кесини ишинде орус суратчылары суратларын, джамагъат-политика темалагъа аталгъан диафильмлени хайырландырса, аланы юсю бла керекли затны этсе, аны уллу магъанасы боллугъуна сѣз джогъду. Китабны бир талай чыгъармасыны башында „Устаз окъуйду“ деб джазылгъанды. Ол, устаз окъусун да, сохтала тынгылаб къойсунла, деген муратда джазылмайды. Алай кѣргюзюу чыгъарманы уллулугъун неда ичинде сохтала ангыламазлыкъ кѣб къыйын сѣзлери болгъанын эсеблей, устаз биринчи окъургъа керек болгъанын билдириудю. Чыгъарма къаллай темагъа аталса да, аны не тюрю магъанасы болса да, окъуу дерсни баш иши—чыгъарманы окъууду, текст бла ишлеудю. Чыгъарманы магъанасын сю-

зюб, окъууну эмда текст бла ишлеуню унутургъа боллукъ тюлдю. Ол себебден джамагъат-политика темалагъа аталгъан чыгъармаланы окъутхан заманда да, къалгъан темалада этиле келген ишлеча этерге керек болады.

Хазырланыучу классдан башлаб, биринчи классны сохталары В. И. Ленинни юсюнден иги кесек зат эшитгендиле. Н. К. Крупскаяны „В. И. Ленин“ деген хапарын окъутхан заманда, устаз сохталаны В. И. Ленинни юсюнден билимлерин теренлейди, алагъа эндиге дери белгили болмагъан талай затны ачыкълайды, В. И. Ленин Октябрь социалист революцияны вожду болгъанын ангылатады. Хапарны окъурдан алгъа, аны магъанасын сохтала толу ангылар ючюн, хазырлау ушакъ этеди. Устаз кесини ушагъында дерсге деб хазырлагъан суратла эмда башха затла бла хайырланады. Биринчи, В. И. Ленинни портретин кёргюзюб, ол ким болгъанын соруб айтдырады. „Владимир Ильич Ленин“ деб къангада джазады. Сохталагъа окъутады. Сохтала бла устазны ушагъы эки тюрю къуралыргъа боллукъду. Биринчи тюрюсю, устаз Октябрь социалист революциягъа дери урунган халкъ къалай джашагъанын, революцияны кёргюзген суратланы болушлугъу бла хапарны магъанасына джууукъ келген ушакъны этиудю. Экинчиси, устаз кеси аууздан этген ушакъны кючю бла. Аллай ушакъла, узун болуб, дерсни кёб заманын алмазча болургъа керекдиле.

Хазырлау ушакъны бошаса, устаз хапарда тюбеген, сабийле билмеген (*Октябрь, революция, вождь, Советле, партия, капиталист, помещик, патчах, полиция, тюрьме, кеси кыйыны бла джашагъанла дегенча*) сёзлени магъаналарын къысхасы бла ангылатады. Ол сёзлени къангада джазады, аланы бёлюмлеге бёлюб окъутады. Артда уа бу сёзле бла айтымла къуратады. Алай бла бу къауум сёз байлыкъларына къошулуб къалады.

Хапарны окъургъа хазырланыу иш этилгенден сора, устаз, айгылгъанны бегитир ючюн, хапарны кеси окъуйду. Хапарны тексти уллу эмда ауур болгъаны себебли, устаз текстни ючге юлешиб, хар кесекни бир къауум сохтагъа ичлеринден окъуб, тышларындан окъурча хазырлатады. Сохтала текстни гышларындан окъургъа хазырлансала, устаз, текстни ууакъ

кесеклеге бѣлюб, сохталагъа тышларындан окъутады. Экинчи, сохталагъа текстни ахырында берилген соруулагъа джууабланы, текстни ичинден табдырыб окъутады. Текстни окъуу бошалгъандан сора, устаз хапарны магъанасыны юсюнден эки-юч соруу бериб, аууздан джууаб алады. Дерсни ахырында устаз тамамлагъан ушакъ этеди. Устаз кесини ушагъында В. И. Ленин Уллу Октябрь социалист революцияны вожду болгъанын айырыб чергеди.

Юйге дерс бериу.

Юйге Боташланы А. „Октябргъа“ деген назмусу бериледи. Устаз ол назмуну хар бир столбигин бир сохтагъа, азбар этиб келирге буюрады. Келир дерсде уа монтаж къураб айтдырады.

„Къыш“ деген теманы юсюнден.

Китабда „Къыш“ деген темагъа иги кесек чыгъарма бериледи. Бу теманы юсюнден окъутхан заманда, устаз табигъатда болгъан къышхы болумдан, къыш ёсюмлюклени тюрлениулеринден, адамланы къышхы ишлеринден, джаныуарланы, къанатлыланы джашауларындан, къышхы оюнладан дегенча затладан сохталагъа дерследе хапар айтады. Устаз, окъулгъан неда окъуллукъ чыгъармаланы магъаналары толу ачылыр ючюн, сабийлени экскурсиялагъа элтеди. Сабийле экскурсияда къышхы табигъатны ариулугъун кѣредиле, къыш ёсюмлюкле къалай тюрленгенлерине къарайдыла, къанатлыла къалай къышлагъанларын, ала къайсы къанатлыла болгъанларын, дагъыда быллай затланы юсюнден сынау ишле этедиле. Устаз, къышха аталгъан чыгъармаланы окъутхан заманда, сабийлени къышны юсюнден кѣрген затларын, сынагъанларын окъуу дерследе хайырландырады. Аны бла бирге, устаз окъуу дерследе, къышны юсюнден суратланы кѣргюзюрге, сохталаны диафильмлеге къаратыргъа, къарны, бузну юсюнден сынамла этерге керекди.

Эндиге дери айтыла келгенича, окъуу, текст бла ишлеу бу теманы дерслеринде да керекли орунну алады. Ол сеbebден бу дерследе устаз окъулгъан хапарны кесек хапарлагъа бѣлюб, алагъа ат атаргъа

юретиу ишни башларгъа боллукъду, Чыгъарманы окъугъан заманда устаз Чыгъармада кѣргюзген тюрскон айтыулары, тенглешидириу айтыулары, автор кѣргюзген башха литература мадарланы юсюнден биринчи классха тыйыншы ишле этерге керекди. Сѣз ючюн, „Акъмыйыкъ мычымай джетди“, „Джашил атына миниб, ууакъ тѣртгюллей, джаз джетди“ дегенча айтыулары магъаналарын ачыкълаб, алай нек айтылгъанын, нени не бла тенгleshингенин айыртыуну текстни магъанасын ангылауда, сабийлени тил байлыкъларын ѳсдюрюуде уллу магъанасы барды. „Къыш“ деген теманы окъутхан заманда, устаз сохталагъа къышны юсюнден ала билген, эштген джомакъланы, айтыулары айтдыргъандан сора да, кеси сабийлеге тынчыракъ джомакъла, нарт сѣзле, айтыула айтыб, сохталаны билимлерин ѳсдюрюрге боллукъду. Къысхача айтыргъа, „Къыш“ деген теманы окъууну ахырында сабийлени „Къыш джылны эм ариу кѣзюулерини бириди. Къыш игиди. Къыш келгенликге, кишиге къоркъуу джокъду. Адамла къышны суюдиле“ деген оюмгъа келтирирге керекди.

Къыш келди.

Биринчи дерс.

Дерсде окъуу затла: къышхы табигъатны кѣргюзген сурат. „Къышны къылыкълары“ деген таурух. „Къыш“ (*Байкъулланы Д.*) деген назму.

„Къыш“ деген темагъа дерсни башларны аллында устаз сохтала бла къысха ушакъ этеди. Устаз ушагъында сохталаны къышны юсюнден билимлерин ачыкълайды.

Устазны сохтала бла ушагъы былайракъ болургъа боллукъду:

— Къыш болгъанын сиз къалай билдигиз? Адамла къышны суюмидиле? Нек? Къыш табигъат ариу кѣрюнемиди? Къышны юсюнден къаллай джомакъла билесиз?

Устаз кесини бу ушагъында, къышхы табигъатны кѣргюзген сурат бла эмда, сабийле экскурсиягъа баргъан эселе, анда сынагъан, кѣрген затларын дерсде хайырландырады.

Къышны юсюнден ушакъ бошалса, „Къышны къылыкълары“ деген таурухну окъургъа хазырланыу иш этиледи. Таурухну тексти уллу болгъаны себебли, устаз текстни эки кесекге бѣледи. Хар кесекни бир къауум сохтагъа ичлеринден окъутады. Текстни тышларындан окъургъа хазырланадыла. Хазырланыб бошагъандан сора, сохтала таурухну магъанасын къалай ангылагъанларыны юсюнден устаз, эки-юч соруу бериб, джууаб алады.

Андан сора устаз, таурухну текстин ууакъ кесеклеге бѣлюб, сохталагъа тышларындан окъутады. Экинчи, устаз, текстден магъаналы кесеклени айырыб окъутур ючюн, соруула салады. Устаз салгъан соруулагъа кѣре, сохтала, текстде керекли джерин табыб окъуйдула. Устаз, текстден айырыб, окъуу ишни этдириб бошаса, текстни уллуракъ магъаналы кесеклеге бѣлюб, алагъа ат агау ишни башлайды. Аны былай башларгъа боллукъду:

— Биз окъугъан таурух талай гитче хапарчыкъдан къуралгъанды. Аланы хар биринде бир загны юсюнден айтылады. Уллу хапарны ичинден аланы айырыб бѣле билирге керекбиз. Энди, къарайыкъ, таурухда къанатлыланы юсюнден не айтылады? Алайын джангыдан окъуюкъ. (*Устаз сохтагъа окъутады*). Сиз кесигиз къурасагъыз неда джасагъыз, бу хапаргъа къаллай ат атаргъа боллукъ эдигиз?

— Къыш бла къанатлыла,—деб сохтала джууаб беридиле.

Устаз:

— Тюз айтасыз. Энди, таурухда къыш бла джаныуарланы юсюнден айтылгъан джерин табыб, окъуюкъ (*Устаз бир сохтагъа алайын окъутады*). Былайда уа къысха хапарчыкъгъа къаллай ат атаргъа боллукъбуз?

Сохтала:

— Къыш ачыуланады,—деб.

Устаз:

— Таурухда къыш бла адамланы юсюнден айтылгъан джерин табыгъыз. (*Устаз сохтагъа окъутады*). Энди уа, къыш бла адамланы юсюнден айтылгъан хапарчыкъгъа къаллай ат атаргъа боллукъбуз?

Сохтала:

— Адамла кышдан кьоркьмайдыла,—деб.

Устаз:

— Биз, уллу таурухну (*хапарны*) гитче хапарчыкьлагъа бѣлюб, алагъа атла атаргъа юрендик. Сиз бираз окъуб, сурат салыргъа иги юренсегиз, кыш бла къанатлыланы юсюнден къаллай сурат саллыкь эдигиз?

Сохтала быллай джууабла берирге боллукьдула:

— Мен къар джаууб, къанатлыла учуб баргъанларын саллыкь эдим.

— Мен чычыкьла, сууукь болуб, буюгъуб тургъанларын саллыкь эдим.

— Мен бир къаргъаны, къанаты сыныб, учалмай тургъанын саллыкь эдим.

Устаз:

— Кыш бла джаныуарланы юсюнден а къаллай суратла саллыкь эдигиз?

Сохтала:

— Мен айю тешике джатыб тургъанын саллыкь эдим.

— Мен бѣрю, къарда ач болуб, кетиб баргъанын саллыкь эдим.

— Мен хыйлачы тюлкюню итле сюрюб, ол къардан чыгъалмай, дыгалас эте тургъанын саллыкь эдим.

Устазны дерсде заманы джетишсе, ишни бу халда, мындан ары да этерге боллукьду. Огъары айтылгъан ишлени этиб бошаса, устаз дерсни тамамлагъан соруула береди, алагъа джууабла алады. Ол джууабла былайракь болургъа боллукьдула: „Кыш табигъат ариу болады. Кыш игиди. Биз кышдан кьоркьмайбыз. Кышны сюебиз“.

Юйге дерс берю.

„Кыш“ (*Байкьулланы Д.*) деген назмуну азбар этерге.

„Кыш“ (*Биджиланы А.*) деген назмуну окъуб келирге.

„Иги бла аман неди?“ деген теманы юсюнден.

Эндиге дери окъула келген темалада, сабийле адамланы иги бла аман ышанларыны, ишлерини юсюнден талай зат биледиле. Бу теманы окъутхан заманда уа, баш мурат сохталаны ол билимлерин теренлеб, белгили юлгюледе ачыкълаб, аны юсю бла аланы тюз джолда юрете, коммунист ангыны терен сингдириудю. Темагъа кирген чыгъармаланы окъутхан заманда, устаз сохталаны *эринчеклик, къызгъанчылыкъ, кзоркъакълыкъ, махтанчакълыкъ—адамланы аман ышанларыдыла; джигитлик, кертичилик, джёнгерине болушуу, басымлылыкъ, тѣзюмлююк, ишни суймеклик—* адамланы иги ышанларыдыла деген оюмлагъа келтирирге керекди. Алай бла, биринчи классны сохталары, адамланы юслеринде иги бла аман ышанланы, ишлени айырыргъа юренедиле. Къаллай адамгъа иги, къаллай ишлеге аман неда иги дерге боллугъуну юсюнден сохтала кеслери джууаб табаргъа боладыла.

Суратлау чыгъармаланы окъутхан заманда, устаз чыгъармада иги джаны бла кѣргюзюлген геройланы юсю бла юретиу ишни этеди. Алая сохталаны чыгъарманы герою бла тенгleshдириб, аланы иги, аман ышанларын чертиб юретирге болмайды.

Темагъа кирген хапарла, назмула, таурухла сохталагъа кесгин окъургъа, текст бла ишлеуге толу амал бередиле. Ол себебден, устаз, эндиге дери этиле келген джорукъланы хайырландыра, кесгин окъууну юсюнден ишни этерге керекди. Темагъа бѣлюннген заман берилген материалны классда окъургъа джетмесе, устаз, таурухланы бир къауумун къошакъ дерсде берирге, классны тышында окъутургъа боллукъду, экинчи уа аны юсюнден сохтала бла ушакъ этерге керекди. Устаз, темагъа керекли сурат, диафильм табса, дерследе ала бла хайырланады.

Иги бла аман неди?

Биринчи дерс.

Дерсге керекли затла: „Балам, сеннге аманатым“ (Боташланы А.), „Эринчек Байдыу“ (Байрамкъулланы Ф.) деген назмула.

Биринчи дерсде, сабийлени эслерин окъуллукъ те-
магъа айландырыр ючюн, устаз ишни кысха ушакъ-
дан башларгъа боллукъду. Ол ушакъгъа быллай со-
руула киррге боладыла: къаллай адамгъа иги адам
дерге боллукъду? Сиз адамланы къаллай иги ишлерин
билесиз? Адамны къаллай ишине айтадыла аман деб?

Экинчи, теманы аллында берилген суратха, устаз
сохталаны къаратыб, ушакъны толтурады. Суратны
юсюнден соруула бериб, джууабла алады:

— Джашчыкъны къайсы кылыгына боллукъду
аман дерге? Нек?

— Джашчыкъны къайсы ишине айтыргъа боллукъ-
ду иги деб? Нек?

Бу соруулагъа сохтала былайракъ джууаб этерге
боллукъдула:

— Биринчи джашчыкъны къолунда айрычыгъы
барды. Ол чыпчыкъланы кыстайды, чачын тарам-
гъанды, кесин тюзетмегенди. Ол аман этеди. Экинчи
джашчыкъ биринчиден айрычыкъны сыйырады, кесин
ариу тюзетибди. Ол иги этеди.

Андан сора устаз „Балам, сеннге аманатым“ (*Бо-
ташланы А.*) деген назмуну кеси окъуйду. Сохтала-
гъа ангылашынмагъан (джакълаб, излемим, хурметсиз
дегенча) сёзлени магъаналарын айтады. Назму тёрт
магъаналы кесекден къуралгъаны себебли, устаз, сох-
таланы тёрт къауумгъа бёлюб, былай этерге буюрады:

Биринчи къауум сохтагъа:

— Назмуну ичлеринден окъуб, ананы баласына
къайгырыуу болгъан джерин табаргъа.

Экинчи къауум сохтагъа:

— Назмуну ичлеринден окъуб, ананы баласына
биринчи тилегини юсюнден айтылгъан джерин табар-
гъа.

Ючюнчю къауум сохтагъа:

— Назмуну ичлеринден окъуб, ананы баласына
экинчи тилегини юсюнден айтылгъан джерин табаргъа.

Тёртюнчю къауум сохтагъа:

— Назмуну ичлеринден окъуб, ананы баласына арт
тилегини юсюнден айтылгъан джерин табаргъа.

Сохтала назмуну тышларындан окъургъа хазырла-
ныб бошагъандан сора, устаз хар къауумдан бир сох-
тагъа керекли джерин окъутады. Назмуну магъанасын

терен ангылатыр ючюн, бу сорууланы бериб, джууаб-
ла алады:

1. Назмуда ана баласына, кяллай ишлени этме,
дейди?

2. Назмуда ана баласыны кялай болурун излейди?

3. „Партиягъа керти джаш бол“ деген айтымны
кялай ангылайсыз?

Ахырында, устаз, сохталаны джууабларына таяна,
кысха джыйышдырыу ушакъ этиб, ишлени бошайды.

Экинчи, устаз „Эринчек Байдыу“ (*Байрамкъулла-
ны Ф.*) деген назмуну юсюнден иш этерге кечеди.
Назмуну окъургъа сёзлери тынч эмда магъанасы са-
бийлеге кыйын болмагъаны себебли, устаз, сохтала-
ны текстни окъургъа хазырламай, окъутуб башларгъа
боллукъду. Биринчи кере устаз, назмуну кесеклеге
бёлюб, сохталагъа окъутады. Назмуну экинчи кере
рольла бла окъургъа керек болады. Сохтала уа чы-
гъармада автор деб кимге айтылгъанын, автор бла
чыгъарманы геройларыны сёзлерин бир-биринден
айыра билгенлери себебли, устаз аны эм тынч джол
бла сохталагъа ангылатады, текстни рольла бли окъур-
ча бёлюрге болушады. Сохталагъа текстни рольла бла
окъутады. Дерсде устазны заманы болса, рольла бла
окъууну дагъыда кяйтарыб этерге боллукъду. Текст-
ни кяйтарыб окъугъан заманда, окъуугъа кёб сохта
кёшулур ючюн, хар рольну эки сохтагъа окъутургъа
да боллукъду.

Дерсни ахырында устаз сохтала бла быллай джый-
ышдырыу ушакъ этерге боллукъду:

— Байдыу кяллай кызчыкъды?

— Байдыу эринчекди, кирлиди, ётюрюкчюдю.

— Байдыу эринчек болгъанын неден билдигиз?

— Ол бетин джуумагъанды, дерслерин окъума-
гъанды, джумуш этмегенди.

— Байдыу кирли болгъанын неден билдигиз?

— Аны кюлагъыны джанында кязан къарасы
болгъанды.

— Байдыуну ётюрюкчю болгъанын неден билдигиз?

— Ол, джумуш этмегенлей, джумуш этеме деб,
Сафыуну алдагъанды.

— Байдыу иги кызчыкъмыды?

— Огъай, Байдыуну кылыгъы аманды.

— Сафият а кяллай кызчыкъды?

Былайда, бу соруугъа кёре, сохтала хапарчыкъ къураб айтадыла. Ол хапарчыкъ былайракъ болургъа боллукъду:

— Сафият иги къызчыкъды. Ол анасына болушады, дерслерин иги окъуйду. Байдыугъа да болушады. Шохлукъну сюеди.

Устаз бу дерсде, темагъа кёре, сабийлеге ангыларгъа кыйын болмагъан нарт сёзле, айтыула хазырлаб айтыргъа боллукъду.

Юйге дерс беруу.

„Сагъыш эте турама“ (Шаманланы М.) деген хапарны классда окъурча хазырланыб келигиз. „Эринчек бла чыпчыкъчыкъ“ деген таурухну юйде окъургъа.

Совет Аскер деген теманы юсюнден.

Совет Аскерни юсюнден литература чыгъармаланы окъууда баш мурат—сабийлени Ата джуртубузну терен сюерге, аны сакълагъан аскерчилеге сый бере билрге юретиудю. Сабийле школгъа келгинчи огъуна, Совет Аскерни уллу джигитлик ишлерин радио бла телепередачалада, кинофильмде кёре, эште тургъандыла. Устаз, „Совет Аскер“ деген теманы окъутхан заманда, сабийлени ол билимлерин хайырландыра, анга таяна, ишни алай этерге керекди. Литература чыгъармаланы окъутхан заманда, *летчик, тенгизчи, чекчи, солдат, рахатлыкъ, хорлам, джаула, партизан*, д. а. к. сёзлени магъаналарын ачыкълаб, ол сёзлени сабийлени сёзлюклерине кёшаргъа керекди устаз. Совет Аскерге аталгъан литература чыгъармаланы окъутурну аллында устаз хазырлау ушакъ бардырады. Сохта, литература чыгъарманы къуруу магъанасын ангылаб къоймай, аны магъанасына кёре, къууана, хыршылана, учуна, сейирсине, махтана билрге керекди. Ол себебден устаз литература чыгъарманы кесгин окъуса, дерследе суратланы, диафильмлени хайырландырса, литература чыгъарманы автору кёрюзген суратлауу сохталагъа туура этсе, сохталаны аллай сезимлери боллукъдула. Литература чыгъарманы окъуб бошагъандан сора уа, устаз джыйышдыргъан ушакъ этерге тыйыншлыды. Къысхача айтыргъа, „Совет Ас-

кер“ деген теманы окъуб бошагъандан сора, сохтала бу соруулагъа джууаб эте билирге керекдиле:

- а) Совет Аскерни Кюнюн къачан белгилейбиз?
- б) Совет Аскер бизни кимледен сакълайды?
- в) Фашистле бизни къралгъа чабханларында, аланы муратлары къалай эди?
- г) Совет адамла Хорламны кюнюн къачан байрамлайдыла?

„Совет Аскер“ деген теманы юсюнден, класдан тышында да, устаз быллай ишле этдирирге боллукъду:

а) Уллу Ата джурт къазауатха къошулгъан адамла бла, совет аскерчиле бла тюбешиу.

б) Уллу Ата джурт къазауатда болгъан адамланы эмда бусагъатда Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этген аскерчилени Совет Аскерни Кюню бла алгъышлау.

в) Совет Аскерни кюнюне аталгъан эртденлик къурау.

г) „Бизни багъалы аскерибиз“ деген темагъа монтаж къурау.

Совет Аскер.

Биринчи дерс.

Дерсде окъуу керекле: Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден суратла. Бусагъатда Совет Аскерни кюнюн, ол рахатлыкъны сакълагъанын кёргюзген суратла. „Къызыл Аскер“ (*Батчаланы А.-К.*) деген назму бла „Совет Аскер“ деген хапарны текстлери.

Устаз сохтала бла ушакъ этиуден башлайды дерсни. Устаз бусагъатда Совет Аскерни тизгинлеринде кимни къарнашы, атасы, джууугъу къуллукъ этгенин, ала аскер къуллукъну юсюнден не джазгъанларын сабийлеге соруб, айтдырады. Андан сора, Совет Аскерни бусагъатдагъы джашауун кёргюзген суратланы ачады, алагъа таяна, сохтала айтханны толтурады.

Экинчи, „Къызыл Аскер“ (*Батчаланы А.-К.*) деген назмуну устаз кеси окъуйду. Назмуну магъанасы къыйын болгъаны себебли, устаз сабийлеге хар куплетни магъанасын кесини сёзлери бла айтыб, назмуну магъанасы бла шагърей этеди. Ол заманда устаз бу затлагъа эс бёледиди эмда соруулагъа кеси джууаб береди:

1. „Къызыл Аскер“ деб бизни аскерибизге къачан айтхандыла?

2. Къызыл аскерчиле къаллай адамла болгъандыла?

3. Къызыл аскерчиле къаллай эркинликни сакълагъандыла?

Назмуну халатсыз, тюз азбар этер ючюн, аны кесгин интонация бла окъургъа керек болады. Ол себебден, назмуну экинчи кере да устаз кеси окъуйду. Устазны буйругъуна кёре, сохтала текстге къарайдыла, устаз къалай окъугъанын сынаидыла. Андан сора, ол излем бла устаз назмуну хар куплетин бир сохтагъа окъутады, интонация къалай салыннганына тынгылайды, керекли ишни этеди. Назмуну юде азбар этерге керек болгъанын сохталагъа айтады.

„Совет Аскер“ деген хапарны устаз, сохталагъа ичлеринден окъутуб, тышларындан окъургъа хазырлайды. Алай хазырланыб бошагъандан сора, хапарны магъанасын сохтала къалай ангылагъанларын билир ючюн, устаз: „Сиз бу хапарны юсюнден къаллай суратла салыргъа боллукъ эдигиз?“ деб сорады. Джууабла алады. Устаз дерсге хазырлагъан (Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден) суратланы ачады, хапарны магъанасына джууукъ къысха ушакъ этеди. Текстде тюбеген (тенгизчиле, кемеле, танкала, парад, темир къушла дегенча) сёзлени магъаналарын ангылатады. Андан сора, текст бла ишлеуге кёчеди. Хапарны магъанасын тамамлар ючюн, текстни окъууда сабийлени эрикдирмез ючюн, хапарны экинчи кере „айырыу“ джол бла окъутургъа керек болады. Алай болур ючюн а, устаз „Совет Аскер“ деген хапарны ахырында берилген сорууланы бирин (берилгенича алмай, къатышдырыб алады) кеси окъуб, джууабын текстде сабийлеге излетеди. Сабийле, ичлеринден окъуб, джууабны текстде излеб табадыла, устазны буйругъуна кёре, тышларындан окъуйдула.

Хапаргъа берилген сорууланы барысына бу халда джууабла табаргъа керекди. Текстде керекли джерин тюз эмда дженгил табхан сохталаны устаз айырыб чертеди.

Устаз хапарны ючюнчю кере „заманга кёре“ деген джол бла окъутургъа боллукъду. Алай демеклик: устаз саулай хапарны неда хапарны кесегин ненча минутха окъургъа керек болгъанын сохталагъа айта-

ды, андан сора сохталагъа окъутады, дженгил, кесгин окъугъан сохталаны айырыб чертеди, окъугъан заманда сохта халат эте окъуса, артда сохтала аны айтадыла. Алай бла, сохтала дженгил эмда кесгин окъургъа юренедиле.

Дерсни ахырында устаз джыйышдырыу ушакъ этеди. Ол былайракъ болургъа боллукъду:

— Совет Аскер рахатлыкъны сакълайды. Керекликюн бизни джауладан къорууларгъа юренеди. Ата джуртну сакъларгъа хар адам борчлуду. Совет Аскерде кюллукъ этген адам халкыгъа кюллукъ этеди.

Ушакъдан сора устаз, джазылыб хазыр болуб тургъан плакатны ачыб, сохталагъа нарт сёзню окъутады:

Совет Аскер — рахатлыкъны кваласы.

Совет Аскер — ишчи, элли баласы.

Юйге дерс бериу.

Юйге дерсге „Кызыл Аскер“ (Батчаланы А.-К.) деген назму бериледи.

БАШЛАРЫ

Авторлардан	3
Программаға кёре, сагъатланы юлешиниулери	4
Айтымны, сёзлени, таууш бла харифлени юслеринден окъул- гъанны къайтарыу эмда тамамлау	6
Бёлюмле	9
Къысыкъ тауушла бла харифле <i>б—п</i>	10
Къысыкъ тауушла бла харифле <i>н—нг</i>	11
Алфавит	12
Ким? Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле	13
Къаллай? Неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзле	17
Не этеди? деген соруугъа джууаб этген сёзле	19
Адамланы атларын, тукъумларын уллу хариф бла башлаб джазыу	20
Айтым, байламлы тил	22
Айтым	22
Айтымны баш членлеринден хапар беруу	24
Тил ёсдюрююню юсюнден ишле	26
Хапар къуаргъа юретиу	33
Къарачай тилни окъуу дерслерини юсюнден	37
Октябратла	42
Октябрат коллектив	44
Къач. Кюз арты	47
Уллу Октябрь социалист революция	50
«Къыш» деген теманы юсюнден	52
Къыш келди	53
«Иги бла аман неди?»	56
«Совет Аскер» деген теманы юсюнден	59
Совет Аскер	60

Чотчаев Шакман Магометович,
Блимготов Исса Шогаибович

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
ПО КАРАЧАЕВСКОМУ ЯЗЫКУ**

Методика обучения грамматике
родного языка в первом классе

Первое издание

на карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Тех. редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А.-К. Салпагарова.

Сдано в набор 23-ХІ-1973 г.

Подписано в печать 24-І-1974 г.

Формат 84x108¹/₃₂. Физ. п. л. 2.

Усл. п. л. 3,36. Уч.-изд. л. 2,94.

Заказ № 6194. Тираж 350 экз. Цена 3 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.
Карачаево-Черкесская областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.

ТАБЫЛГАН ХАЛАТЛА

Бет	Тизгин	Джазылганы	Окъургъа кереклиси
14	Башындан 10	8. Устаз къангада: <i>от, бал, чабакъ, сагъат, китаб</i>	8. Алфавитни юсюнден «оюн».
14	Башындан 19	8. Устаз къангада: <i>от, бал, чабакъ, сагъат, китаб</i>	9. Устаз къангада: <i>от, бал, чабакъ, сагъат, китаб</i>
22	Тюбюнден 11 бла 12 тизгинлени ортасында	Бир тизгин джазылмай къалгъанды	1. Айтымны къуралыу- уну юсюнден сынау.
26	Башындан 14 бла 15 тизгинлени ортасында	Бир тизгин джазылмай къалгъанды	5. Къарау диктант.

Из книги «Методическое пособие по карачаевскому языку».

3 к.